

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈЈАТ

тəғриси

БАКЫ-1980

3

ИЦЗАМИ СӨЗ БАГГЫНДА

Аз даныш, десинлар сөзүндө күч бар,
Чох сөзү динләјән чох нөгсәи тутар.
Чох сөјләмәк бәлкә сәиә асандыр,
«Чох олду!» десәләр бөјүк нөгсандыр.

Сөзүн дә су кими ләтафәти вар,
Бәр сөзү аз демәк даһа хош олар.
Бир инчи сафлығы варса да суда,
Артыг ичиләндә дәрд верир су да.

Инчи тәк сөзләр сеч, аз даныш, аз дин,
Гој аз сөзләринлә дүнја бәзәнсин.
Аз сөзүн инчи тәк мә'насы солмаз,
Чох сөзүн кәршич тәк гијмәти олмаз.

Сөз руһдур, чан үчүн руһ бир дәрмандыр.
Чан тәк әзизлији бәлкә бундандыр?

Сөзүн ганадлары вар гуш кими инчә-инчә,
Дүнјада сөз олмаса нәјә кәрәк дүшүнчә?
Јениликләр төрәдән бу гоча кайнатда,
Сөздән кәскин вә инчә бир шеј тапылмаз һәтта.

Кечмишләр дејәни ејләмә тәкрар,
Инчијә бах ики дәлик ачмазлар.
Анчаг сөзү сөзә багламаг үчүн,
Бә'зән, нә ејби вар, тәкрар илүмкүн.

7 Дүшүнчәлә ағлы саглам олан кәс,
Лувумсуз сөзләри сөјләмәз әбәс.
Гыбыһанда дили сәбир өтсә бир аз,
Тутдуғу ишиндән пешилан олмаз.

Сөзүнүн мүлһәна олмаз һөкмиран,
Дилинә коләли сөјләјән инсан.

МҮНДƏРИЧАТ

Тəкмиллəшдирилмиш програмлар вə вəзифəлəримиз	3
Методика	
Ш. Микајылов, З. Абдуллајев — Əдəбијатдан тəкмиллəшдирилмиш програмларла ишин методикасына даир	6
Ч. Əһмədov — Бəдиə əсəрлəрин дəрк олунмасынын бə'зи методик мєсəлəлəри	11
З. Абдуллајев — Əрув вəзли əсəрлəрин тəдрисиндə нəзмин хусусијјəтлəринə даир биликлəрин ифадəли охуја тəтбигинин бə'зи мєсəлəлəри	18
М. Əзимова — IV синифдə чохмəналы сəзлəрин тəдрисинə даир	26
Ф. Бəсəнов — Мəтнин мөвзусу вə мəтндən ирəли кəлən əсас фикрин дəрк етдирилмəsi	32
С. Вəлијев — Синонимика үзрə үслубијјат ишлəринин тəшкилинə даир	36
Тəчрүбə трибунасы	
Б. Мəммədov — Фолклора аид програмлашдырылмыш карточкаларла дəрсин тəшкили	40
Ə. Чаббарова-Рəһимова — Азәрбајчан дили вə əдəбијатдан шакирдлəрин чари билијини нечə гижмəтлəндирирəm	46
Ə. Сəфəров, А. Əһмədov — Əдəбијат дəрслəриндə шакирдлəрин идрак фəалијјəтинин инкишаф етдирилмəsi тəчрүбəсиндən	52
Нəзəri гejдлэр	
А. Еминов — «Јарадычылыг» анлајышы һаггында	56
А. Бағыров — «Икən» һаггында гejдлэр	59
Рə'јлэр, хуласəлэр	
И. Нəзəров — Азәрбајчан дили дəрсликлəри һаггында гejдлэр	63

Консултасија

Ә. Әфәндизадә, Ә. Кәлбәлијев — IV—VIII синуифләрдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашды- рыламасы	66
Азәрбајчан дилиндән IV—X синуиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары	82
IV—VIII синуифләрдә Азәрбајчан дилиндән јазы ишләри- нин миғдары һаггында	90
Сизин китаб рәфиниз үчүн	
«Азәрбајчан дилиндән дидактик-грамматик ојунлар»	92
Хроника	
Мәчмуә һаггында охучу фикирләри	94

Редаксија һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (ре-
дактор мүавини), Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактор вә юрректор Зәһрә Рзајева.

Чапа имзаланмыш 24/IX-1980-чи ил. Кағыз форматы
60×84^{1/16}=3,0 кағыз вәрәги, 6,0 физики чап вәрәги.
ФГ 11000. Сифариш 4765. Тираж 13605.

Редаксијанын уиваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәәси.

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси», № 3, 1980-чи ил.

ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМИШ ПРОГРАМЛАР ВӘ ВӘЗИФӘЛӘРИМИЗ

Сов.ИКП МҚ вә ССРИ Назирләр Советини «Үмумтәһсил мәктәпләри шакирдләрини тәлимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» 22 декабр 1977-чи ил тарихли гәрарындан ирәли кәлән тәләб-ләрә ујгун олараг чари дәрә илиндән мәктәпләримиз дикәр тәдрис фәнләри илә јанашы, Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан да тәкмилләшдирилмиш програмларла ишләмәјә кечмишдир.

Партија вә һөкүмәтимизин һәмин тарихи Гәрарындан сон-ракы дөврдә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдрисини мәзмунуну тәкмилләшдирмәк үчүн хүсуси тәдбирләр муәјјәнләшдириб һәјата кечирмиш-дир. Назирлијин тапшырығы үзрә Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институту бу фәнләрә аид програмлар үзәриндә јенидән тәдгигат иши анармыш, тәкмилләшдирил-миш програмлары назирлијин коллекијасынын музакирәсинә вермишдир. Коллекија һәр ики програм лајиһәсини бәјәнәрәк онлары «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч етмәји вә педагожи итимаијјәтин кениш музакирәсинә вермәји мәсләһәт көрмүшдүр.

Лајиһәләр мәчмуәнин 1979-чу ил 2-чи нөмрәсиндә дәрч олундугдан сонра муәллим вә методистләр педагожи мәтбу-атда бир сыра мәгаләләрлә чыкыш етмишләр. Азәрбајчан ЕТПЕИ Бакынын Киров рајонунда вә Нахчыван МССР-дә муәллимләрин хүсуси елми-практик конфрансыны тәшкил етмиш вә бу конфрансларда Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәлими фәнләрини мәзмуну проблеми әтрафында мараглы музакирәләр кечирилмишдир. Бундан башга, педагожи елм-ләр институту ајры-ајры муәллимләрдән програм лајиһәләри һаггында хејли јазылы рәј алмышдыр.

Тәкмилләшдирилмиш програм лајиһәләри һаггында әлдә едилмиш бүтүн материаллар тәһлил едилдикдән сонра онлар-да даһа бир сыра тәһилләр апарылмыш вә нәһәјәт, програм-лар чари илин ијул ајында назирлијин коллекијасы тәрәфин-дән бәјәниләрәк мәктәпләрин истифадәсинә верилмишдир.

Тәкмилләшдирилмиш јени програмларда шакирдләрин тәлим јүкүнүн јүнкүлләшдирилмәсинә вә тәлимни практик истигамәтинин гүввәтләндирилмәсинә хүсуси диғгәт јетирил-

мишир. Әлбәттә, програмлара аз да олса бә'зи јени мөвзулар да дахил едилмишир, ләкин бунлар һеч дә тә'лим материалларыны мүрәккәбләширмир, әксинә, билликләр системнә мөәјјән ајдывлыг кәтирир.

Програмларын тәкмилләширилмәсиндә јени тәдрис планы рәһбәр тугулмушдур. Һәмни планда һәфтәлик саатларын миғдары ашағыдакы шәкилдә мөәјјәнләширилмишир:

IV синиф—Азәрбајчан дили 3/4 (илин биринчи јарысында 3, икинчи јарысында 4) саат, әдәбијјат 2 саат; V синиф—Азәрбајчан дили 4/5 (илин биринчи јарысында 4, икинчи јарысында исә 5) саат, әдәбијјат 2 саат; VI синиф—Азәрбајчан дили 4 саат, әдәбијјат 2 саат; VII синиф—Азәрбајчан дили 3 саат, әдәбијјат 2 саат; VIII синиф—Азәрбајчан дили 2 саат, әдәбијјат 2 саат; IX синиф—әдәбијјат 3 саат; X синиф—әдәбијјат 3 саат.

Тәкмилләшмиш програмлар мөәллимин ондан әлверишли истифадә едә билмәсини тәмин етмәк бахымындан хусуси олараг диғтәти чәлб едир. Белә ки, һәмни програмларда шакирдләрә вериләчәк билли вә бачарыгларын һәчми даһа конкрет шәкилдә кәстәрилмиш («Шакирдләр билмәлидирләр:», «Шакирдләр бачармалыдырлар:» јарымбашлыглары алтында), һәр мөвзу вә ја белмә илә әлагәдар фәнләрарасы әлагә имканлары ағрыча гејд олунмуш, мөәллимин истифадә едә биләчәји методик әдәбијјатын сијаһысы верилмиш вә наһајәт, «Азәрбајчан дили програмы»на «IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билли, бачарыг вә вәрдишләрини гијмәтләндирилмәси нормалары» әлауә едилмишир.

Һазырда тәтбиг олунан програм әсасында дәрсликләрин тәкмилләширилмәсинә һалә бундан сонра башланылачак вә бу иш мөәјјән ардычылыгга јеринә јетириләчәкдир. Бунула әлагәдар олараг мөәллимләримиз, әлбәттә, бә'зи чәтинликләрдә гаршылашачаглар. Бу чәтинликләр бир о гәдәр дә чидди характер дашымыр. Она көрә ки, әввәлән, тәкмилләширилмиш програмларла мөвчуд дәрсликләр арасында јахынлыг даһа чохдур. Дикәр тәрәфдән, програмда бу вә ја дикәр синиф үчүн нәзәрдә тугулан мөәјјән мөвзуја аид материал һәмни синифи дәрслијиндә олмаса да, сонракы вә ја әввәлинчи синифи дәрслијиндән истифадә етмәје имкан вардыр (мөәллим үчүн). Умумијјәтлә, ләзими материалларын әлдә едилмәси имканлары кенишир. Бу вәзијјәт мөәллимләримизи истәр-истәмәз дәрсә чидди һазырлашмаға, ејни за-

манда өз билијини, педагожи усталыгыны артырмаға тәһрик едәчәк, мөәллимләр арасында тәчрүбә мүбадиләләрини гүввәтләндирмәје күчлү тәсир кәстәрәчәкдир. Куман етмәк олар ки, һәмишә дәрслијин «әсири олмаға» адәт етмиш мөәллимләрин, һеч олмәзса, бә'зи дәрсләрә там мөстәгил һазырлашмаг еһтијачы гаршысында галмалары шакирдләрин гаршысында онларын нүфузунун јүксәлмәсиндә мөәјјән рол ојнајачагдыр.

Тәкмилләширилмиш програмларын мөвчуд дәрсликләрлә тәтбиги мәрһәләсиндә—кечид мәрһәләсиндә методистләримизин дә үзәринә чидди вәзифәләр дүшүр. Онлар бу мәрһәләдә тә'лим просесинин тәшкили саһәсиндә мөәллимләримизә хусуси олараг көмәк кәстәрмәје борчлудурлар. Бу көмәк һәм мәтбуат васитәсилә, һәм јерләрдә методик мұшавирә, семинар вә практик конфрансларын кечирилмәси јолу илә, һәм дә әмәли характердә ола биләр.

Мәчмуәмизин бу нөмрәсиндә дәрч олунмуш материалларын бөјүк бир һиссәси мәнз һәмни мөгсәди—тәкмилләширилмиш програмларын тәтбиги илә әлагәдар мөәллимләрин ишинә мөәјјән истигамәт вермәк мөгсәдини күдүр. Әдәбијјатдан һәләлик бир үмуми характерли методик мөгәлә дәрч олунмушдур: «Әдәбијјатдан тәкмилләширилмиш програмларла ишин методикасынын бә'зи мәсәләләри». Мөгәлә програмын тәртибчиләри Ш. Микајылов (педагожи елмләр доктору) вә З. Абдуллајев (кичик елми ишчи) тәрәфиндән јазылмышдыр. Азәрбајчан дилиндә исә «IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы» (I—III рүбләр), «IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билли, бачарыг вә вәрдишләрини гијмәтләндирилмәси нормалары», «IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән јазы ишләринин миғдары һаггында» адлы материаллар верилмишир. Бундан башга, «Мәтнин мөвзусу вә мәтндән ирәли кәләи әсас фикрин дәрк олунмасы», «IV синифдә чохмәналы сөзләрин тәдрисинә даир» адлы материаллар да ејни мөгсәд үчүн нәзәрдә тугулмушдур.

Һеч шүбһәсиз ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мөәллимләри тәкмилләширилмиш јени програмларын тәтбиги саһәсиндәки кечид мәрһәләсиндә гаршыја чыхан чәтинликләрин өһдәсиндән бачарыгга кәләчәк, өз мәс'улијјәт вә ишкүзарлыглары илә кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә үзәрләринә дүшән вәзифәни мөвәффәгијјәтлә јеринә јетирәчәкләр.

ЭДӘБИЈАТДАН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМИШ ПРОГРАМЛАРЛА ИШИН МЕТОДИКАСЫНА ДАИР

Ш. МИКАЈЫЛОВ
педагожи елмләр доктору,
З. АБДУЛЛАЈЕВ
Азербайжан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

СОВ.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмүмтәһсия мектеблери шакирдлеринин тә'лимини, тәрбијесини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» 22 декабр 1977-чи ил тарихли гәрары әдәбијат фәннинин дә гәршысында јени, һәм дә шәрәфли вәзифәләр гојмушдур. һәмини вәзифәләрә ујғун олараг әдәбијат програмларында бир сыра дүзәлишләр, дәгигләшдирмәләр апарылмышдыр. Артыг 1980/81-чи дәрс илиндән тәкмилләшдирилмиш програмлар мектеблеримизин истифадәсинә верилмишдир. Бунунла әлағәдар, һәмин програмларла апарылачаг ишин методикасына даир бә'зи мулаһизәләримизи билдирмәји зәрури сајырыг.

Програм материаллары сечиләркән ашағыдакы принципләр әсас кәтүрүлмүшдүр:

1) програма дахил олан әдибин јарадычылығынын орта мектебдә мүвәффегијјәтлә тәдрис олундуғуну, онларын јахшы мәнимсәнилдијини, шакирдлерин коммунист тәрбијәсиндә мүнүм рол ојнадығыны мектеб тәчрүбәси сүбүт етмишдир;

2) әсәрин һәмминин, илсја-мәзмунунун шакирдлерин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғунлуғу;

3) програма дахил едилән (хүсусилә, VIII—X синифләрдә) сәнәткарларын мүәјјән әдәби мектеб јаратмасы;

4) сечилмиш әсәрләрин шакирдлерин әдәбијатшүнаслыға даир билијинин инкишаф етдирилмәсинә, дәринләшдирилмәсинә имкан вермәси.

Совет әдәбијјаты нүмунәләри мұхтәлиф мәрһәләләрдә, мұхтәлиф сәпкидә өјрәнилип. Истәр IV—VII синифләр, истәрсә дә VIII—X синифләрдә (совет әдәбијјаты һаггында сөһбәтләр дә нәзәрә алыныр) совет јазычыларынын ән камил јарадычылыг нүмунәләри сечилмишдир.

Ајдындыр ки, дөврүмүздә јазыб-јарадан үмүмхалг мәһәббәти газанмыш бүтүн сәнәткарлары, јүксәк гижмәт алмыш әсәрләри орта мектеб програмына дахил етмәк мүмкүн дејил. Одур ки, онунчу синиф үчүн совет әдәбијјаты нүмунәләри сечиләркән ашағыдакы тәләбләрин әсас кәтүрүлмәсини мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир:

1) Азербайжан совет әдәбијјатынын көркәмли нүмунәләри (Ҷ. Ҷаббарлы, Һ. Ҷавид, М. С. Ордубади, С. Рүстәм, С. Вурғун, С. Рәһимов, М. Һүсејн, Р. Рза, М. Ибраһимов) ајрыча очерк шәклиндә өјрәдилсин.

2) Азербайжан совет әдәбијјатынын инкишафында әсаслы хидмәтләри олан, јарадычылығы партија дөвләт тәрәфиндән үмүмтәндирилмиш халг јазычысы (шаири), дөвләт мұкафаты лауреаты, илһәсәнәт хадими фәхри адларына лајиғ кәрулмүш сәнәткарлар (мәс: М. Раһим, Б. Ваһабзаде, Һ. Ариф (Һ. Һүсејнзаде) вә б.) ичмал мөвзуларында әһәтә олуксун вә һәр биринин јарадычылығы үчүн сәһијјәт олан чәбәтләр бәғәсиндә әтрафлы мә'лумат верилсин.

Програм тәкмилләшдириләркән Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин әввәлдә гејд едилән гәрарынын мүддәаларына ујғун олараг бир сыра ихтисарлар апарылмыш, тәдриси чәтинлик төрәдән, һәмминин икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик әсәрләрин, очерклерин өјрәдилмәси мәгсәдәујғун сајылмамышдыр. Ихтисарлар, тәһийләр, әсасән, шакирдлерин тә'лим јүкүнү јүксүлләшдирмәк, материалларын асан мәнимсәнилмәсинә наил олмаг мәгсәдилә апарылмышдыр (VIII вә IX синифләрдә әдәбијјатын тәдрисинә верилән саатларын мигдарынын азалмасы да нәзәрә алынмалыдыр).

Бүтүн бунлар мәсәләнин бир тәрәфидир. Икинчи тәрәфи исә мөвчуд програм материалларындан нечә истифадә едилмәсиндән, башга сөзлә десәк, тә'лимин тәшкили вә апарылмасы методикасындан асылыдыр. Чох заман нөгсанлар материалын характериндән дејил, ондан истифадәнин методикасында јол верилән нөгсанлардан ирәли кәлир. Бунунла әлағәдар бә'зи төвсијәләримизи мұәллимләрин нәзәринә чатдырмаг истәјирик. Мә'лум олдуғу ки, IV—VII синиф-

ләрин вә VIII—X синифләрин әдәби материаллары истәр һәчминә, истәрсә дә тәлиминдә гаршыја гојулан мәгсәд вә вәзифәләрә көрә бир-бириндән фәргләнир. IV—VII синифләрдә нисбәтән кичик һәчмли әсәрләр, јахуд приһәчмли әсәрләрдән мәгсәдәмувафиг парчалар өјрәдилир. Бу мәрһәләдә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитги, әдәби-бәдин зөвгү инкишаф етдирилир, мәнәви әләми, дүнјакөрүшү зән-кинләшдирилир. Бу заман (еләчә дә сонракы мәрһәләдә) тәлимин формасы вә мәзмуну мәгсәдәујгун олмалыдыр. Хырда тәфәррүата кетмәмәли, шакирдләрә ајдын олмајачаг, онларын фикрини долашдырачаг ағыр, икинчи дәрәчәли мәлүматлара јол верилмәмәлидир. Бу мәгсәдлә мүүллимләр шакирдләрин билик вә бачарығына верилән тәләбләри (програмада мүүјјән олунан), һәмчинин шакирдләрин имканларыны нәзәрә алмалыдырлар. Тәлим үсулу олмаг етибарилә бәдии әсәрләрин охусу үзәриндә иш бу синифләрдә өн планда олур.

VIII—X синифләрдә тәдрис просесиндә бәдии әсәрләрин тәһлилинә, онун идеја-бәдии хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсинә даһа чоһ диггәт верилмәлидир. Бу синифләрдә бир, јахуд бир нечә сааты бәдии әсәрин јалныз охусуна сәрф етмәк олмаз (белә гүсурлу иш үсулуна мәктәбләримиздә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр).

Тәкмилләшдирилмиш програма бир сыра јени мөвзулар (мәсәлән, IV синифдә М. Раһимин «Ана вә будаг», VI синифдә М. Горкичин «Охумаг еһтирасы», И. Әфәндијевин «Баһар сулары», IX синифдә Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» әсәрләри), бөјүк Азәрбајчан шаири Нәсимижә даир очерк даһил едилмишдир. Бундан башга, програмада бәзи әсәрләрлә әлағәдар тәлим просесини тамамлајачаг, әдәби әсәрләри там гаврамаға имкан верәчәк дәгигләшдирмәләр, әләвәләр дә вардыр. Мәсәлән, Н. Кәкчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндән өјрәниләчәк парчалара «Хосровун өлдүрүлмәси», «Ширинин өзүнү өлдүрмәси» һиссәләри, М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндән «Тамамејисүхән» әләвә олунмушдур. Һәзәлик әлдә мөвчуд програмлара үјгун һазырланмиш дәрсликләр олмадығыдан булар һәм мүүллимләри, һәм дә шакирдләри бир сыра чәтинликләр гаршысында гојур. Онлары арадан галдырмаг үчүн мүхтәлиф јоллардан истифадә етмәк олар. Мәсәлән, «Охумаг еһтирасы» әсәри синифдәнхарич оху материалы кими, дәр-

ликдә вар. Дикәр әсәрләрә кәлдикдә исә, онлары јәгин ки, мәктәб китабханасындан, дөвләт вә шәхси китабханалардан да әлдә етмәк олар. М. Раһимин «Ана вә будаг» кими кичик һәчмли шәрини мүүллим шакирдләрә јаздыра да биләр. Мүүллим өзү исә, һеч шүбһәсиз, елми-тәдгигат әсәрләринә мүрачиәт етмәли олачаг вә онун шакирдләрә вердији мәлүмат, истигамәт бөјүк рол ојнајачагдыр.

VIII—X синифләрдә бәдии әсәрләрин синифдә охусу (еләчә дә техники вәситәләрдән истифадә) тәлимин мүүјјән бир мәрһәләси олмагла мүүллимин габагчадан мүүјјән етдији мәгсәдә (мәсәлән, әсәрин идејасынын, јахуд образын характеринин ачылмасына хидмәт едәчәк эпизодун; тәһлил заманы мүүјјән бәдии лөвһәнин охунмасы вә с.) хидмәт етмәлидир.

Илк дәфә олараг IV—VII синиф програмларына бәдии әсәрләрин ифадәли охусуна даир тәләбләр даһил едилмишдир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу синифләрдә ифадәли оху үзәриндә иш олдугча мүнһум јер тутур вә әсәрләрин идеја-мәзмунун вә бәдии хүсусијјәтләринин мәнимсәнилмәсиндә онун имканлары олдугча кенишдир.

Ифадәли оху илә әлағәдар апарылан иш биртәпәли вә јекнәсәг олмамалыдыр. Бунунла әлағәдар, програмларда мүүјјән көстәришләр вардыр. Сәј көстәрмәк лазымдыр ки, шакирдләрдә ифадәли охунун техники, мәнтиги вә психоложи чәһәтләринә даир системли билик, мөһкәм бачарыг вә вәрдишләр јарансын.

Програма мүүллифләрин һәјат вә јарадычылыг јолуна даир верилән мәлүматларын системи әввәлки кими сахланылмышдыр (бәзи дүзәлишләри нәзәрә алмырыг). Ләкин бу истигамәтдә програмын тәләбләринә диггәтлә јанашмаг лазымдыр. Тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбләринә әсасән IV—VII синифләрдә мүүллифләрин һәјат вә јарадычылыг јолу һаггында верилән мәлүматы биләвәситә тәдрис олунан әсәрә аид эпизодларла әлағәләндирмәк төвсијә олунур.

VIII—X синифләрдә гејд олунан истигамәтдә даһа системли, даһа кениш мәлүмат верилир. Ләкин бурада да мүүјјән һәдд көзләнилмәлидир. Белә ки, јазычыларын һәјат вә јарадычылыг јолуна даир верилән бүтүн мәлүматлары шакирдләрдән тәләб етмәк мәгсәдәујгун дејил.

Ичмал мөвзуларда бир сыра нәзәрә чәрпачаг дәјишик-

ликләр едилмишдир. Гәр шејдән әввәл, бурада да тәләбләр јуңкүлләшдирилмишдир.

Онуңчу синифдә ичмал мөвзуларынын системиндә едилмиш дәјишикликләр Азәрбајчан совет әдәбијјатынын инкишаф мәрһәләләрини вә хүсусијјәтләрини даһа асан өјрәнмәјә имкан верәчәкдир.

Һазыркы програмлар үзрә ичмал мөвзуларынын үзәринә даһа чох вәзифә дүшүр. Белә ки, бундан сонра јухары синифләрдә Ә. һагвердијевин, Ф. Көчәрлинин, М. Раһимин јарадычылығына даир мә'лумат ичмалларда вериләчәкдир. Бу исә мүәллимдән тәләб едир ки, ичмаллара верилән саатлардан дүзкүн вә сәмәрәли истифадә етсин. Гејд олуған шәхсијјәтләрин јарадычылығына даир башга вахтларда да мә'лумат вермәк мүмкүндүр. Мәсәлән, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов вә башга сәнәткарлар өјрәниләркән Ф. Көчәрлинин онларын јарадычылығына вердији гијмәт хатырладылса, јахшы олар. М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» әсәрини даһа кениш өјрәнмәк үчүн ичмала верилән вахтдан ики саатыны онун тәдрисинә ајырмаг мүмкүндүр.

Програмларда едилән дәјишикликләрлә әлагәдар синифдәнхарич оху материалларындан истифадәнин методикасында бә'зи јениликләр мејдана чыхыр. Бу чүр материаллар мүхтәлиф принципләр әсасында сечилмишдир. Бунлардан бир групу тематик мүлаһизәләрә әсасланыр (әсасән, IV—VII синифләрдә); јә'ни тә'лим материалы һансы мөвзудадырса, синифдәнхарич оху материалы да һәмин мөвзуда јазылмыш әсәрләрдән көтүрүлмүшдүр (мәсәлән, VII синифдә А. Фадејевин «Кәнч гвардија» әсәринин тәдриси илә әлагәдәр синифдәнхарич оху үчүн Х. Рзанын «кәнч гвардијачы»ларә һәср олуңмуш «Краснодон гарталлары» әсәри төвсијә олуңур). Белә һалда мүәллим диггәти тематикалар арасында әлагә јаратмаға, синифдәнхарич оху материалындан алыған мә'луматы шакирдин тәәсүратыны, билијини мөһкәмләндирмәк истигамәтинә јөнәлтмәлидир.

Икинчи груп синифдәнхарич оху материаллары әсәри өјрәнилән мүәллифин јарадычылығындан сечилир. Бу, јазычынын әдәби ирсини даһа дәриндән, әһәтәли өјрәнмәк мәгсәди дашыјыр.

Үчүнчү група башга бир мүәллифин ејни мөвзуја һәср етдији әсәрләри шамил етмәк олар (мәсәлән, Фирдовси очерки илә әлагәдар Н. Чавидин «Сәјавуш» драмы охунур). Тәкмилләшдирилмиш програмларда башга бир чәһәт

дә диггәти чәлб едир. Бу да мүүјјән парчалары тәдрис ма-
териалы кими өјрәдилән әсәрләрин бүтөвлүкдә синифдәнха-
рич оху үчүн төвсијә олунмасыдыр. Бурада мәгсәд ајдын-
дыр: шакирдләрин алдыгы әләвә мә'луматларла онларын
тә'лим процесини асанлашдырмаг, биликләринин даһа мөһ-
кәм өлмасыны тә'мин етмәк. Бу кими материалын әләгәлән-
дирилмәсиндә, там һалында шакирдләрә чатдырылмасында
мүәллимләрдән бөјүк педагожи усталыг тәләб олунур. Тә-
биндир ки, синифдәнхарич охунмуш һиссәләри тә'лим объек-
тинә чевирмәк олмаз.

IV—VII синифләрдә синифдәнхарич оху үзрә сөһбәтлә-
ри рүбләр үзрә бөлүшдүрмәк төвсијә олунур.

Програма әләвә оху мәгсәдилә материаллар дахил
едилмәмишдир. Нәзәрә алынмышдыр ки, програм даһа ке-
ниш бир мүддәт үчүн нәзәрдә тутулур. Бәдии әдәбијјат исә
даим инкишафдадыр; о, мүнтәзәм олараг јени-јени дәјәрли
сәнәт нүмунәләри илә зәнкинләшир. Белә олдуғу һалда, әлә-
вә охунмасы лазым билинән әсәрләрлә әләгәдар шакирдлә-
рә дүзкүн истигамәт верилмәси вәзифәси мүәллимин үзәри-
нә дүшүр.

Әдәбијјат програмларында илк дәфә олараг фәнләрара-
сы әләгәјә даир гејдләр дахил едилмишдир. Мүәллим тәкчә
һәмин гејдләрлә кифајәтләнмәмәли, имкан дүшдүкчә
тә'лимин сәмәрәлилијини артырмаг үчүн фәнләрарасы (елә-
чә дә фәндахили) әләгәнин имканларындан истифадә етмә-
лидир.

Әлбәттә, бир материал дахилиндә програмын тәкмил-
ләшдирилмәси илә әләгәдар орталыға чыхачаг проблемлә-
ри һәлл етмәк мүмкүн дејилдир. Бундан әләвә, нәзәрә алы-
рыг ки, програм тәләбләринин мүвәффәгијјәтли һәллиндә
мүәллимләрин јарадычы фәалијјәти даһа сәмәрәли рол ој-
најачагдыр.

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДӘРК ОЛУНМАСЫНЫН БӘЗИ МЕТОДИК МӘСӘЛӘЛӘРИ

Чамал ӘЙМӘДОВ

педагожи елимләр доктору, профессор

М ӘКТӘБДӘ бәии әсәрләрин тәһлили мүнүм јер тутур,
мүәллимләри дәркин әләк, сәмәрәли филоложии, методик

вә психоложи ахтарышлар тәләб едир. Бәдии әсәрләрин тәһ-о
лилинә мүасир тәләбләр бахымындан јанашмагла мүәллим ј
шакирдәрдә коммунист әхлагы сифәтләри ашылајыр, бә-
дии зөвг тәрбијә едир, әдәбијјат тарихини, көркәмли сәнәт-
карларын јарадычылыг јолуну даһа јахшы баша салмаға ј
наһя олуp. Одур ки, әдәбијјат тәдрисиндә бәдии әсәрләрин
тәһлилинә һәср олуномуш дәрсләрин тәшкилинин бир сыра-
вачиб вә мүасир мәсәләләри инди методик әдәбијјатда диг-
гәт мәркәзиндә олан вә кениш фикир мүбадиләси доғуран
проблемләрдәндир. Бәдии әсәрләрин шакирдләр тәрәфин-
дән нечә дәрк олуномасы да бу вачиб проблемләрдән бири-
дир. Бәдии әсәрләрин дәрк олуномасы мүталиә илә, зөвгла
бағлы чох мүһүм бир психоложи просесдир. Көркәмли со-
вет јазычысы И. Еренбург мәгаләләринин бириндә садә, ла-
кин марағлы мүгајисә апарыр вә јазыр ки, вурма чәдвәлини
илк дәфә әзбәрләјән шакирд һеч дә бә'зән алты дәфә сәкки-
зин гырх сәккиз олдуғуну јохламағы дүшүнмүр. Јахуд ша-
кирд јерин шар шәклиндә олдуғуну изаһ едәркән, о, Копер-
никин ихтисарыны әсла тәкрар етмир, она һеч вахт шүбһә
илә јанашмыр. Амма бәдии әсәрләрин охусу вә дәрк олу-
номасы белә дејил. Чүнки «Анна Каренина»ны охумаг дәрслик
сәһифәләриндәки елми мә'луматы дәрк етмәјә бәнзәмир.
Бәдии әсәрләри дәрк етмәк јарадычылыг ишидир. Мүталиә-
чи—охучу да јазычы кими бә'зән көркин вәзијјәт кечирир,
бәдии мәтнләри өз ассиосиасијалары, өз һисс вә һәјәчанла-
ры илә мәнимсәјир. Тәсадүфи дејил ки, бәдии әсәрләр мүх-
тәлиф дөврләрдә, мүхтәлиф јашлы охучулар тәрәфиндән
бир-бириндән фәргли шәкилдә баша дүшүлүр вә гијмәтлән-
дирилир. И. Еренбург фикирләрини әдәби гәһрәманларла кон-
кретләшдириб дејир ки, тәкликдә Һамлет, тәкликдә Анна
Каренина образлары јохдур. Бу образлар да охучу гәдәр
мүхтәлиф вә чохдурлар. Јазычы инсанлары өјрәнир, онла-
рын һәјәт тәчрүбәси, характерләри әсасында гәһрәман јара-
дыр. Әлбәттә, әсәрдәки гәһрәманлар һеч дә бүтүн охучу
үчүн ејни тәрздә баша дүшүлүб гијмәтләндирилә билмәз.
Чүнки зөвгләр мүхтәлифдир. Мәһз буна көрә дә доғру дејир-
ләр ки, зөвг һағгында мүгајисә етмәзләр. И. Еренбург фик-
рини белә јекунлашдырыр: Аичаг мәнә елә кәлир ки, бә'зи
охучулара јахшы романын хош кәлмәмәсинин сәбәбләрини
һеч дә зөвг мүхтәлифлијиндә ахтармаг олмаз. «Зөвг мәдә-
нијјәтин, хүсусилә естетик, емоционал һиссләр мәдәнијјәти-
нин нәтичәсидир. Зөвгү тәрбијә етмәк мүмкүндүр. Бу заман

охучу ејни үрөк телләрини тәрпәдән әсәрләри сечир, писини јахшыдан фәргләндирә билир. Анчаг охучунун көзәл бир әсәрә лагејдији бу охучунун ише зөвгү илә дејил, онун тәбиәти, мәһзәи вәзијјәти, һәјәти илә шәрһ олунур».¹ Зөвг мүхтәлифлијиндән данышан јазычы фикри конкретләшдирир вә көстәрир ки, бә'зән һеч дә бүтүн охучулар поезијаја һәссаслыг көстәрмирләр. Әлбәттә, буну онун мәдәни инкишафы илә бағламаг олмаз. Елә һаллар олур ки, инчәсәнәтин бу вә ја дикәр һөвү биринә хош кәлир, дикәринә исә хош кәлмир. Мәсәлән, Стендал мусигини, рәссамлығы чох севдији һалда, поезијаја лагејд иди. Мајаковски рәссамлыг сәнәтини севир вә јахшы баша дүшүрдү, анчаг мусигијә лагејд иди. Л. Толстой гоча јашларында поезијаны әлә салыр, лаға гојурду, амма тез-тез өзү Тјутчевин ше'рләрини әзбәрдән дејирди.

Инсан өз тәбиәти илә мүхтәлиф олуб фәргләндији кими, охучу марағы илә дә бир-бириндән сечилир вә ајрылыр. Бу, тәбии бир һалдыр. Одур ки, дәркетмә просесиндә охучу зөвгүндәки рәнкарәнклији нәзәрә алмамаг сәһвдир.

Бу дејиләнләрдән көрүндүјү кими, бәдии әсәрләрин дәрк олунмасы бәдии зөвгүн инкишафы вә формалашмасындан чох асылыдыр. Мүәллим һәртәрәфли инкишаф етмиш нәсил тәрбијә едиркән, буна да наил олмалыдыр ки, мүасир шакирдләр сағлам бәдии зөвгә јијәләнә билсинләр. Бу ишдә мүәллим бәдии әсәрләрин мүталиәсиндән, бу әсәрләрин шакирдләрдә бәдии зөвг тәрбијәси үчүн вердији imkanлардан сәмәрәли истифадә етмәли, ону истигамәтләндирмәји ба-чармалыдыр. Јадда сахламаг лазымдыр ки, бәдии зөвгүн әсасы, бүнөврәси мәктәбдә гојулур. Мәһз бу әсас үзәриндә исә мүасир охучулар өз зөвгләрини инкишаф етдирир вә формалашдырырлар.

Бәдии әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән дәрк олунмасынын тәшкили бир сыра амилләрлә бағлыдыр. Бунлардан ән башлычасы одур ки, мүәллим мүталиә заманы дәрк олунманын психоложи мәсәләләринә хүсуси фикир версин. Совет мәктәби өз инкишафынын елә мүһүм мәрһәләсинә дахил олмушдур ки, инди мүасир педагожи просесин сәмәрәлилији вә тәкмилләшдирилмәси уғрунда мүбаризә мәрһәләси психоложи тәдгигатлара бөјүк еһтијач һисс едир вә онун көмәјинә, елми нәтичәләринә архаланыр. Мәктәбдә

1. И. Еренбург. Доверенное литсо читателја, «Литературнаја газета», № 51, 1967.

верилән биликләрнн мөһкәм вә давамлылығы, һәҗәтлә, коммунизм гуручулуғу иши илә бағлылығынын тә’мин олунмасыны шәртләндирмәк үчүн инди психоложи проблемләрлә жалныз бу сәһәнин мүтәхәссисләрн деҗил, даһа башга ихтисас сәһибләрн дә марагланыр вә мәшғул олурлар. һәм ин психоложи проблемләрән бири дә тә’лим материалларынын неча, һансы јолла, нә тәрздә вә нә һәчмдә дәрк олунмасыдыр.

Тәсәдүфи деҗил ки, әдәбијјат методистләрини, еләчә дә мәктәбдә бәдни јарадычылығ мәсәләләринин шакирдләрин көрүш даирәсинә тә’сири илә марагланыр ушағ јазычысы, естетик, филолог вә башгаларыны бәдни әсәрләрин сәмәрәли тәдриси, дәрк олунмасы проблеми сон заманлар чох дүшүндүрүр. Бәдни әсәрләрин өјрәнилмәси, шакирдләр тәрәфиндән ән көзәл сәнәт нүмунәләринин өзүнәмәхсус идеја вә бәдни көзәлликләринин дүзкүн баша дүшүлмәси ишиндә истәр мәктәб тәчрүбәсиндә, истәр сә дә педагожи мәтбуатда рәј мүхтәлифлији мөвчуддур. Мүәллимләр тәдрис олунан «Тәҗли вә Мәчнун», «Искәндәрнамә», «Думанлы Тәбриз» вә с. әсәрләрин чәтин баша дүшүлдүјүндән, бу әсәрләрин охусуну тәшкил етмәјин ағырлығындан шикајәтләндикләри ки ми, рус мәктәбләриндә чалышан бә’зи мүәллимләр; «Чинајәт вә чеза», «Һәрб вә сүлһ», «Өлү чанлар», «Јевкени Онекин» ки ми әсәрләрин башга әсәрләрлә әвәз олунмасы фикрини ирәли сүрүрләр вә с.

Бүтүн бунларла бәрәбәр, педагожи вә методик фикрип әсас вә апарычы идејасы беләдир ки, **тә’лим материалыны чәтинлијинә көрә деҗил, лазымлылығына, биликләр системиндә јеринә, вачиблијинә көрә гијмәтләндирмәк даһа мәгсәдәүјүндүр.** Мүәсир педагожи фикир бу ишдә мәктәбә, мүәллимә һәр васитә илә көмәк етмәли, шакирдләрин дәркетмәләрини асаилашдыран васитәләрлә вә методик јолларла әсасланмалыдыр.

Тә’лим материалынын гавранылмасы, фәннин өз хүсүсийәтиндән, мөвзунун характериндән, онун асан вә чәтинлијиндән, нәзәри вә әмәли әһәмијјәт кәсб етмәсиндән вә с. чох асылыдыр. Мәктәбдә бәдни әсәрләрин гавранылмасы просесинә деҗиләдиләр бахымындан јанашмағ лазым кәлир. Методик әдәбијјат һағлы оларағ мүәллимин диггәтини буна чәлб едир ки, мәктәбдә бәдни әдәбијјатын өјрәдилмәси **јазычы лабораторијасы илә шакирдләри таныш етмәкдә**

чох асылыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бәдни јарадычылығын ағыр, мәс’улијјәтли, чидди бир иш олдуғуну, онун сәнәткардан кәркин әмәк, сәмәрәли ахтарыш, мөвзуну инчәликләринә гәдәр өјрәнмәк вә әсл истә’дадын гәләминдән чыхдығына шакирдләрдә инам, ајдын тәсәввүр јаратдығда, конкрет билик вердикдә, бу, сәмәрәсиз галмыр. Шакирд бәдни јарадычылығын сирләрини өјрәнмәјә чан атыр, онун конкрет ифадәси вә нечә дејәрләр, мәһсулу олан сәнәт әсәрләрини даһа јахшы охумаға, өјрәнмәјә һәвәс көстәрир. Беләликлә, бәдни әсәрләрин сәмәрәли јолла мәнимсәнилмәсинә наил олмаға чалышан мүәллим ән көзәл сәнәт әсәрләринин јарадылмасында вә онларын дәрк олунмасындакы чәтинликләри гаршылашдырыр, лазыми мүгајисәләр апарыр, шакирдләрдә конкрет тәсәввүр јарадыр. Бакыдакы 161 нөмрәли мәктәбин Х синфиндә халғ шаири С. Вурғунун «Вағиф» драмынын јаранма тарихчәси илә шакирдләри таныш едән, бу көзәл сәнәт нүмунәсиндә шаирин бәдни ахтарышлары үзәриндә гысача дајанан Һ. Мустафајева үзүнү шакирдләрә тутуб деди ки, ушағлар, сәнәт нүмунәләрини јаратмағ чәтин вә истә’дад тәләб етдији ки ми, шаир-драматургун фикирләрини, онун бәдни тапынтыларыны дујмағ, гијмәтләндирмәк дә бир о гәдәр марағлы вә фајдалыдыр. Мүәллим өз фикрини даһи рус јазычысы Л. Н. Толстојун карточка үзәринә јаздығы ашағыдакы сөзләрини охујуб шәрһ етмәклә тамамтады: **«Инчәсәнәти дәрк етмәк ону јаратмағ гәдәр чәтиндир».**

Методик мүшаһидәләр көстәрир ки, бәдни әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән дәрк олунмасында илк вә **мүһүм** амилләрдән бири дә онларын **охусунун тәшкили** илә бағлыдыр. Әлбәттә, бу сәһәдә гүсурларымыз чохдур. Бә’зи мәктәбләрдә шакирдләрин оху вәрдиши, мүталиә мәдәнијјәти күнүн тәләбләри сәвијјәсиндән ашағыдыр.

Академик М. Кондаков дүзкүн дејир ки, шакирдә, һәр шејдән әввәл, охумағы бачармағы өјрәтмәк лазымдыр. Белә бир вәзијјәт бизи нараһат етмәлидир ки, бә’зи мәктәбләрдә шакирдләр ифадәли, сүр’әтли вә шүүрлу оху вәрдишинә зәиф јијәләнирләр. Бу ишдә ибтидан синифләрлә мөһкәм элағә һәлә дә зәифдир. Бакынын бә’зи мәктәбләриндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, һәнки ашағы синифләрдә, һәтта VIII—IX вә X синифләрдә белә ади оху нормаларыны билмәјән шакирдләр вардыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мәктәпләрдә бәдии әсәрләр үзәриндә шакирдләри көзәл, сәлис, ифадәли, сүр'әтли вә шүүрлу оху вәрдишләринә јижәләнди рә билмәмәк һаллары бәдии әсәрләрин јүксәк сәвијјәдә дәрк олунамасына мәнфи тә'сир көстәрир. Белә мәктәпләрдә мүәллимин көзәл ифадәли охусуна, көркәмли сөз усталарынын сәс јазыларына шакирдләрин коллектив вә фәрди гулаг асмаларыны тә'мин етмәк, мусиги әсәрләри илә сәсләшән верилишләрә диггәти јөнәлтмәк фајдалыдыр.

Мүшаһидәләр белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, бәдии әсәрләрин јахшы баша дүшүлмәси вә дәрк олунамасы әсл сәнәт әсәринә шакирдин өлмәз абидә кими бүтөлүкдә јанашмағы бачармасыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, габагчыл мүәллим дүнја шөһрәти газанмыш ән көзәл әсәрләримизин бәдии вә естетик дәјәрини шакирдләрә дәрк етмәк бачарығы тәрбијәләнди рирсә, орада бә'зи гејри-дәгиг көрүнән, үмуми ансамбла хәләл кәтирән үнсүрләрин мүшаһидәси о гәдәр дә горхулу олмур. Демәк истәјирик ки, шакирдин мүшаһидә етдији тарихи абидәнин үмуми көзәллији вә әзәмәти кими, онун оху дуғу вә өјрәндији бәдии әсәрин мә'на көзәлликләри, форма камиллији дә бир там һалда көтүрүлдүкдә даһа јахшы дәрк олунар. Буна көрә дә методистләрин јекдил рә'ји беләдир ки, бәдии әсәрләри һәддиндән артыг деталлара, һиссәчикләрә парчалајыб тәһлил етмәјә әсла еһтијач јохдур. Чүнки бу чүр јанлыш тәгсимат чох заман дәрк олунамаға марағы азалдыр, әсәрин бәдии дәјәрини дујмаға вә гијмәтләнди рмәјә мејли зәифләдир. Гејд едак ки, бә'зи мүәллимләр бәдии әсәрләр үзәриндә шакирдләри ишләдәркән, хүсусилә классикләримизин әсәрләрини кечәркән лүзумсуз лүғәт ишләринә, узун-узады вахт апаран шәрһләрә дәрсдә чох јер ајырырлар. Тәәссүф ки, бу чүр һаллар бә'зән бәдии әсәрләр үчүн мүәјјәнләшди рилмиш програм саатларына сәрф олунап илк дәрсләрдә даһа чох өзүнү көстәрир вә әсәрлә илк танышлыгдан она марағы азалдыр.

Бәдии әсәрләрин дәрк олунамасында шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинин ролу мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, кичикјашлы шакирдләри даһа чох әсәрин мәзмуну, сүжет хәттинин инкишафы, бәдии һадисәләрин кедиши, оху дуғуну там һалда баша дүшмәк, орта јашлы шакирдләри әсәрләки образларын характери, јухары синиф шакирдләри исә әсәрдә галдырылан проблемләрин бәдии һәлли вә с.

чох марагландырыр. Бу процесдә шакирләрин фәрди мараглары да аз рол ојнамыр. Профессор З. Ј. Рез лирик әсәрләрин јухары синиф шакирдләрн тәрәфиндән нечә дәрк олунмасы сәһәсиндә апардығы тәдгигатында көстәрир ки, VIII—X синифләрдә шакирдләр шәрдә мәнз онлары марагландыран суаллара чаваб ахтарыр, һәјәчанландыглары мәсәләләрин тәсвирини верән парчалары даһа марагла охумаға чан атырлар.

Методик мүшаһидәләр бу фикри бир даһа тәсдиг едир вә конкретләшдирир. Ејвазла Бахшынын мәнкәмә сәһнәсини хатырлајын. Ики дост, ики јолдаш, сахта ганунлар үзәриндә гурулмуш әдаләтсиз чар мәнкәмәсинә чәлб олунмушлар. Онлар кенерал-губернатору өлдүрмәкдә иттиһам олунурлар. Чыхыш јолу јохдур. Һаким чәллад, ганун амансыздыр. Һагг иши уғрунда мүбаризә апаран гәһрәманлары өлүм горхусу белә сарсыгмыр... Әкәр мүәллим өз шакирдләриндә Ејваз вә Бахшынын вәзијјәти барәдә гәзәб вә кин ифадә едән һәјәчан һиссләри ојада билибсә, икибашлы гарталын јаратдығы сахта ганунлара, әдаләтсиз мәнкәмәләрә онларда нифрәт һиссләрини аловландырмағы бачарыбса, бу, тәбии олараг, һәмин гәһрәманларын характери һаггында даһа асан тәсәввүр јарадыр. Чаббарлы гәһрәманларыны шакирдләрдә нүмунә сәвијјәсинә галдырыр, дәрколунма процесини асанлашдырыр.

Бу дејиләнләр көркәмли совет јазычысы Серкеј Михалковун белә бир доғру мүлаһизәсини бир даһа тәсдиг едир ки, јазычынын әсас иши јахшы китаблар јазмагдырса, охучунун, хүсусилә дә кәнч охучунун вәзифәси китаблар аләминдән өзүнә мүвафигләрини сечиб охумагдыр. О, сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Анчаг китабы охумағы, бәдии әсәрләри дәрк етмәји бачармаг лазымдыр. Бәзи тәдгигатчылар исә ејни нәтичәни тәкрат едирләр ки, мәктәблиләрин чохунда әсәрләрин естетик дәрк олунмасы пис инкишаф едир, онларда бәдии әсәрләри һәссаслыгла дујмаг вә гијмәтләндирмәк һаллары зәиф формалашыр».¹ Бунун башлыча сәбәбини әдәбијјат тәдриси методикасы илә бағлајан јазычы өз фикирләрини үмумиләшдириб дејир ки, әдәбијјаты кимја вә ја биолокија фәнләри кими өјрәтмәк олмаз. Чүнки әдәбијјат елм дејил, инчәсәнәтдир. Онун дәрколунма функцијасыны естетикадан ајырмаг олмаз. Әдәбијјатын әсл тәдриси көзәллик һисси-

1. С. Михалков. Главное свойство искусства. «Учительская газета», 22 март, 1973, сәһ. 3.

2. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3.

нин тәрбијәсинә, бәдин әсәрләрдән алынған әсл зәвг, нәш'ә ләззәт һисси тәрбијәсинә хидмәт етмәлидир. Одур ки, мәк тәбдә бәдин әсәрләр елә тәдрис олунмалыдыр ки, о, бәдин јарадычылығын естетик өзүнәмәхсуслуғуну, бүтөвлүјүнү әһәтә етсин, мәһз бу әсасда гурулсун. Тәһлил заманы бә дин әсәрләрин тә'сирин илә јаранан севинч, нәш'ә күчләндирилмәли, үмумијјәтлә, инчәсәнәтлә әлагәләндирилмәлидир. Јалпыз инчәсәнәттин доғрулуғу, тәрбијә етдији бу зәвг вә нәш'әнин көмәји илә шакирдләрдә бәдин јарадычылығын сирләрини дүјамағ, онлара сөзүн һәгиги мә'насында «бәдин тәһсил» вермәк мүмкүн олур.

К. Маркс јазыр ки, бәдин тәһсил шеј өзүндә, кәлиши көзәл едилмиш бир тәһсил дејилдир. Бу, үмумијјәтлә, инчәсәнәтдән һәзз алмағ, онун јаратдығы зәвг вә ләззәт әсасында исә әхлағ тәрбијәсинә кедән јолу тәкмилләшдирмәк өзүнүтәрбијә јолуну тәкмилләшдирмәк демәкдир. Бүтүн бунларын нәтијәсиндә исә шакирдләрдә китабы севмәк, охуғуну јалпыз јадда сахламағ дејил, онун үзәриндә дүшүнмәк охуја зәрури тәләб һисси илә јанашмағ, оху мэдәнијјәтинә јијәләnmәк, бәдин әдәбијјаты естетик чәһәтдән дәрк етмәк тәрбијә олунур.

ӘРУЗ ВӘЗНИ ӘСӘРЛӘРИН ТӘДРИСИНДӘ НӘЗМИН ХҮСУСИЛӘТЛӘРИНӘ ДАИР БИЛИКЛӘРИН ИФАДӘЛИ ОХУЈА ТӘТБИГИНИН БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Зија АБДУЛЛАЈЕВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

IV—VII синифләрдә әруз вәзниндә јазылмыш бир сыра нәзи әсәрләри тәдрис олунур. Бунлар классик әдәбијјатымызын дәјәрли нүмунәләридир. Һәмин әсәрләр һәм идеја-бәдин вә сәнәткарлығ, һәм дә тәрбијәви әһәмијјәти бахымындан гијмәтли олуб шакирдләрин һәртәрәfli инкишафында бөјүк тә'сиредичи гүввәјә маликдир. Лакин мүәллимләримизин узуниллик иш тәчрүбәси көстәрир ки, әруз вәзнили ше'рләрин истәр тәдриси, истәрсә дә мәнимсәнилмәсиндә чидди чәтинликләр гаршыја чыхыр: а) белә ше'рләри ифадәли охумағда

шакирдләр чәтинлик чәкирләр; б) һәмин вәзидә јазылмыш ше'рләрдәки сөзләрин вә сөз бирләшмәләринин дүзкүн тәләффүзүнү кеч мәнимсәјирләр; в) онларын идеја-мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинликләрлә гаршылашырлар.

Тәдгигатлар көстәрир ки, бу чәтинликләрин баш вермәси сәбәбләри, әсасән, ашағыдакылардан ирәли кәлир:

1) Классик Азәрбајчан поезијасынын ән кениш јайылмыш вәзни әрузун өјрәнилмәси, еләчә дә бу вәзидә јазылмыш әсәрләрин дүзкүн ифадәли охунмасы мувафиг нәзәри билик, һазырлығ вә вәрдиш тәләб едир; бу исә IV—VII синиф шакирдләриндә истәнилән сәвијјәдә формалашмыр. 2) Әруз вәзниндә јазылмыш әсәрләрдә дилимизин мүасир вәзијјәти үчүн характерик олмајан хејли әрәб-фарс сөз вә тәркибләри, архаикләшмиш сөзләр вардыр ки, мәктәблиләр бунлары әмәлли-башлы мәнимсәмәдән һәмин ше'рләрин дүзкүн охунмасына јијәләнә билмирләр.

IV—VII синифләрдә тәдрис олунған әруз вәзли ше'рләр жанр вә мәзмун бахымындан мүхтәлиф олдуғу кими, формада да бир-бириндән фәрqlәнир. Буна көрә дә тә'лим заманы һәр бәһрин сәчијјәсинә үјгүн ифадәли оху гајдасы сечилир. Одур ки, ајры-ајры нәзм әсәрләрини кечәркән гаршыја чыхан чәтинликләр кими, онларын арадан галдырылмасынын имкан вә јолларында мүхтәлиф олур. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин дөрдүнчү синифдә кечилән «Нүгчү» ше'ри әруз вәзниндә (сәри' бәһсинин М ү ф т ә и л ү н, м ү ф т ә и л ү н, ф А и л ү н) јазылмасында бахмајарағ шакирдләр тәрәфиндән асан мәнимсәнилир. Чүнки бөјүк сәнәткар Азәрбајчан дилинин имканларындан мөпарәтлә истифадә едәрәк сөзләри сүн'и сурәтдә әрузун гәлибләринә табә етмәмиш, әксинә, чанлы данышығ дили үслубундан вә материалларындан истифадә едәрәк идеја-мәзмуна мувафиг бәһр сечә билмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, әруз вәзниндә јазылмыш ше'рләрдә вәзн һечаларын сајына көрә дејил, мисра дахилиндә, еләчә дә мисралар арасындакы ачығ вә гапалы һечаларын мүтәнәсиблијинә әсасән гурулуғ (бах: Әкрәм Чәфәр. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу, Бақы, «Елм» нәшријјаты, 1977, сәһ. 54—55). Бу өзүнү бөлүмләрдә бүрүзә верир. Печә вәзнинә мөхсус бөлүмләрдә сөзләрин бүтөвлүјү шәртдирсә, бу, әруз вәзни үчүн әсас дејил. Белә ки, әрузда сөзләр гәлибин (тәф'илләрин) тәләбинә көрә парчаланыр, бир чох һалларда исә парчаланмыш сөзләр мә'на бүтөвлүјүнү итирир.

«Чүтчү» ше'риндө шаир. эруз вэзнинин гайдаларына эсаслаңмыш, лакни ондан елэ мөһарэтлэ истифадэ етмишдир кй, ше'р өз садэлининэ көрө һеча вэзниндэ жазылмыш ше'рдэн сечилмир. Бүтүн мисраларда һечаларын сајы II-дир («сә'ј-дә» сөзү апострофлу олдуғуна көрө ики һечалы дејил, үч һечалы кими таләффүз олунур). һэтта мисраларын бир чохунда эрузун тәф'иләси һеча вэзнинин бөлкүсүнэ ујғун кәлир. Әксар һалда бөлүмләрдө сөзләр парчаланмыр. Мәсәлән:

Чыхды күнәш, долду чаһан шур илә,

Чүтчү сүрүр тарлада чүт шур илә.

Чүтчү батыб ган-тәрә јер шумлајыр,

Шумладығы тарласыны тумлајыр.

Бу ше'р эруз вэзнинин таләбинэ көрө ашағыдакы гайдада тәф'иләләрэ бөлүнүр:

Чыхды күнәш—м ү ф т э' и л ү н

долду чаһан—м ү ф т э' и л ү н

шур илә—Ф А' и л ү

Чүтчү сүрүр—м ү ф т э' и л ү н

Тарлада чүт—м ү ф т э' и л ү н

шур илә—Ф А' и л ү в э с.

Бу тәф'иләләр формал чөһөтдөн һеча вэзниндэ жазылмыш $4+4+3=11$ бөлүмүнэ ујғун кәлир. һәммин чөһөтләр оху заманы әсәрин идеја-мәзмунунун да асан ифадэ олунмасына имкан јарадыр.

«Чүтчү» ше'ринин мәзмуну садэ, идејасы да ајдындыр. Бу гөбилдән олан әсәрләрин оху техникасыны шакирдләр эсанлыгла мәнимсәјә билирләр. Лакни IV—VII синиф програмларында елэ ше'рләр дә вардыр ки, онларын тәдриси заманы шакирдләр мөјјән чөтинликләрлэ гаршылашмалы олурлар. Бу баһымдан М. Ә. Сабирий «Бакы фәһләләринә» сатирасынын, С. Ә. Ширванинин «Газ вэ дурна», М. Фүзулинин «Мејвәләрин сөһбәти» тәмсилләринин ифадәли охусу хүсуси сәј таләб едир.

Тәмсилләрин ифадәли охусу заманы идеја-мәзмунун дилләјичијә чатдырлмасы ифачыдан бөјүк мөһарэт таләб едир. һадисаларин гејри-инсани варлыгларын үзәринэ көчүрүлмәси, јәһи гушлар ва мејвәләрин, бостан биткиләринин дилиндән верилмәси әсәрләрин идејасынын да шакирдләрэ кечатмасына сәбәб олур. Буна көрө дә тәмсилләр тәдрис олунаркан жанрын хүсусијјәтләринә даир ән үмуми мәлүмат верилмәси онларын мәнимсәнилмәсини асанлашдырмагдә мүһүм шәртдир.

«Газ вэ дурна», «Мејвәләрин сөһбәти» әсәрлериндә тәмсил жанрына мәхсус ади данышыг үслубу вардыр. Шаир дә буна ујғун бәһр сәмишдир («Газ вэ дурна» эрузун х э ф и ф бәһрийдә, ф А' и л А т ү н, м э ф А' и л ү н, ф э' и л ү н өлчүсүндә, «Мејвәләрин сөһбәти» исә һ э з э ч бәһринин м э ф' У л ү м э ф А' И л ү н ф э' У л ү н өлчүсүндә жазылмышдыр). Бу бәһрләр һәм аһәнк, һәм дә вэзчә јүнкүл олуб, мүкалимәни вермәк үчүн олдуғча әлверишлидир. Одур ки, һәммин бәһрләрә хас олан чөһөтләрин ифадәли оху заманы нәзәрә алынмасы әсәрләрин идеја мәзмунунун да ајдынлашдырылмасына хејли тәсир кәстәрир. Бу мәсәләр баһымындан «Мејвәләрин сөһбәти» әсәринин тәдриси илә бағлы имканлары нәзәрдән кечирәк.

Тәдгигатлар кәстәрир ки, «Мејвәләрин сөһбәти» тәмсиллинин даһа јакшы мәнимсәнилмәсинә наил олмаг үчүн онун тәдрисинә ајрылмыш 3 саатын ашағыдакы гайдада планлашдырылмасы сәмәрәли нәтичә верир:

1-чи саат. Кириш сөзү. Ше'рин мүәллим тәрәфиндән ифадәли охусу (јакуд вал јазысынын сәсләндирилмәси). Шакирдләрин сәссиз охусу. Мүәллимин изаһлы охусу. Лүғәт үзәриндә иш.

Ева тапшырыг: чөтин сөзләр вэ әсәрин мәзмунуну өјрәнмәк.

2-чи саат. Ев тапшырыгынын јохланмасы.

Эруз вэзи һаггында мәлүматын дәринләшдирилмәси. Тәмсилин мәзмуну вэ ифадәли охусу үзәриндә иш.

Евэ тапшырыг: ше'рин вэзи хүсусијјәтләрини өјрәнмәк.

3-чү саат. Ев тапшырыгынын јохланмасы. Тәмсилин төһлили.

Евэ тапшырыг: әсәрин ифадәли охусуну вэ төһлилин өјрәнмәк.

Мүәллим дәрә М. Фүзулинин һәјатына вэ јарадычылыг јолуна даир гыса мәлүматла башлајыр вэ гејд едир ки, шаир зәманәсинин габагчыл фикирли адамларындан бири олмуш, бир чох әсәрлериндә көрүб шаһиди олдуғу һагсызлыглары гәләмә алмыш, дөврүнүн зүлмкар вэ ловга һакимләрини, әјанларыны тәнгид атәшина тутмушдур. Бу чөһөтдән онун «Мејвәләрин сөһбәти» тәмсили олдуғча марағлыдыр.

Мүәллим гејд едир ки, шаирин һаким феодаллары ачыг тәнгид етмәси ону горхулу һүчүмләрә мәрүз гејә биләрдн. Буна көрө дә о, фикрини үстүөргүдү демәк үчүн тәмсил жан-

рындан истифадэ етмишдир. Мүәллим шакирдлэрин тәмсил
һаггында фикирлэрини дурутмаг үчүн онлара ашағы синиф-
дэ алдылары мә'луматлары хатырладыр. Бунун үчүн бе-
шинчи синифда тәдрис олуна «Газ вә дурна», алтынчы си-
нифдә өјрәнилән «Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу» тәмсиллэри-
ни јада салыр вә гејд едир ки, «Мејвэлэрин сөһбәти» әсэрин-
дә иштирак едәнләр аллегорик образлар—алча, килас, зөр-
далу (әрик), алма, әнкур (үзүм), һиндиванә (гарпыз), кәр-
мәк (говун), хијар кими мејвә вә бостан биткиләридир.

Бундан сонра мүәллим әсэрин мәзмунуна даир гыса мә'-
лумат верәрәк көстәрир ки, баһарын көзәл чагында бир нә-
фәр баға кедир вә көрүр ки, бүтүн мејвэләр мүбаһисә едир.
Бостанда да вәзијјәт беләдир. Бу чүр мә'луматдан сонра
мүәллим шакирдлэри хәбәрдар едир ки, әсәр әруз вәзиндә
јазылмышдыр вә буна көрә дә мисраларын, еләчә дә сөзлә-
рин дејилишинә диггәт јетирмәк лазымдыр. Синифдә белә
бир һазырлыг иши апардыгдан сонра мүәллим тәмсили ифа-
дәли охујур (бу заман вал јазысындан да истифадә етмәк
олар). Әсәр ифадәли охунуб гуртардыгдан сонра мүәллим
шакирдләрә онун (әсэрин) сәссиз охусуну вә чәтин сөзлә-
рин мә'насыны дәрсликдәки лүғәт васитәсилә өјрәнмәји тап-
шырыр. Бу, мүәјјән дәрәчәдә ушагларын мүстәгил ишләмә-
ләринә, онларын әгли инкишафына тә'сир едир. Бунун үчүн
шакирдлэрин ихтијарына 7—8 дәгигә вахт верилир.

Шакирдлэрин сәссиз охусу заманы мүәллим әсәрдән
ашағыдакы парчаны јазы тахтасына јазыр (бунун үчүн га-
багчадан әјани вәсаит һазырламаг олар):

Чүн нәшвү нүма булуб чәмәнләр,
Чак етди нәбат пирәһәнләр.
Нәркиз ки, көз ачды бағә кирди,
Бир бахмагынан өзүн итирди.

Шакирдләр сәссиз охуну гуртардыгдан сонра мүәллим
онларын диггәтини ше'рдән һәмин парчаја чәлб едир вә ону
чалышма дәфтәринә јаздырыр, сонра белә бир тапшырыг ве-
рир:

Ушаглар, мән ше'ри охујаркән узун тәләффүз едилән
сәсләри мүәјјәнләшдириб, мүвафиг һәрфлэрин алтындан хәтт
чәкии.

Шакирдләр узун тәләффүз олуна «нүма» сөзүндәки
«а», «чак» сөзүндәки «а», «пирәһәнләр» сөзүндәки «и», «ба-

гә» сөзүндәки «а» һәрфләринин узун тәләффүз олундуғуну мұшайында едир вә онларын алтындан хәтт чәкирләр.

Бу әмәлијјатдан сонра мұәллим әсәри шакирдләрә охутдуруп, онларын дүзкүн тәләффүз етмәдикләри сөзләри вә сөз бирләшмәләринин тәһий едир, узанан сәсләрин, фасиләнин, мәнтиги вурғунун јеринин дүзкүн мұәјјәнләшдирилмәсинә вә нитгдә әкс олунмасына истигамәт верир.

Мұәллимин тапшырығы илә шакирдләр евдә чәтин сөзләрин, сөз бирләшмәләринин мәнасыны вә әсәрин мәзмунуну әјрәнирләр.

Икинчи саатда мәзмун үзәриндә ишлә јанашы, шакирдләрә әруз вәзни һаггында мәлүмат да верилир. Һәмин мәлүмат практик мәгсәд дашыјыр вә әсасән, ше'рин дүзкүн охунмасына хидмәт едир. Бу заман мұәллим ашағыдакы мисралар јазылмыш әјани вәсаити нұмајиш етдирир (тире ишарәси узун, « \cup » ишарәси исә гыса һечаны билдирир).

Һезәчин гәлиби	мәф	'у	лү	мә	фа	'и	лүн	фә	'у	лүн	Һечаларын сајы
Һечаларын өлчүсү	—	—	\cup	\cup	—	\cup	—	\cup	—	—	
мисралар	Бос Вер Сој Ал	тан дир дур дыр	чы ди ду ды	ја чә дә ә	әм зА рИ лин	(и) р сы си дә	гыл нЫ ни них	ды бу хи ти	ГО ЛА ја ја	вун рын рын рын	(10) 9 10 10 10

Мұәллим шакирдләрин IV—VI синифләрдә алдығлары нәзәри билијә истинад едәрәк ашағыдакы кими мұсаһибә апарыр:

М. — Ушағлар, һеча вәзни һаггында нәји билирсиниз?

Ш. — Һеча ше'римиздә чох ишләнән вәзндир. Бу вәзнин гәләбинә көрә бүтүн мисраларда һечаларын сајы бәрәбәр олмалыдыр.

М. — Көрдүјүнүз ше'р парчасы «Мејвәләрин сәһбәти» әсәриндәндир. Билдијиниз кими, бу әсәр әруз вәзниндә јазылмышдыр. Әрузда һечаларын сајы әсас өлчү дејил. Бу вәзнин гәјдаларына көрә биринчи мисрада саитлә вә самитлә битән

(ачыи вэ гапалы) нечалар һансы гайдада сыраланырса, сонракы мисраларда да һамин гайда көзләнилмәлидир. санглә гуртарарса ачыг, самитлә гуртарарса гапалы олунур. Бә'зи һалларда гапалы нечаја мувафиг неча гуртарыр. Белә олдугда һамин сайт сәсләр узун едиллр. Бу заман сайтлә гуртаран нечанын өлчүсү нечаја бәрабәр олур. (Конкрет фактлар көстәрир).

Бу мәлуматлардан сонра мүәллим ше'ри шакирдләре охутдурур, охунун дүзкүн апарылмасына нәзарәт едир.

Икинчи саатын сонунда мүәллим әсәрин мәзмуну јанашы, бә'зи парчалар үзәриндә һәзәч бәһринин гәлиби өләгәдәр олараг иш апармагы да тапшырыр.

Јухарыда гејд олундугу кими, тәдрис олунан әсәрин мәзмуну шакирдин билмәси, һәмчинин оху техникасынын үмуми чәһәтләринә даир вәрдишләре јијәләнмәси бәди әсәрин ифадәли охунмасына там зәмин јаратмыр. Бунун үчүн әсәрин бәди сәнәткарлыг хусусијјәтләрини, јазычы гәјәсини, мәгсәдини билмәк дә вачибдир. «Мејвәләрин сәһбәти» әсәрини тәдрисинә верилән үчүнчү саатда бу мәсәмәләрдән данышылыр. Тәһлил заманы мүәллим гејд едир ки, әсәрин әсас мәгсәди феодал өзбашыналыгларыны, чәкишмәләрини ифша етмәкдир. Шаир көстәрмәк истәјир ки, онун јашадыгы зәманәдә ә'јанлар һакимијјәт уғрунда дидишир, өз чәһилликләри, ловғалыглары илә өлкәни харабалыга чевирир, күчлүләр күчсүзләри әзир, мөһв едирләр. Мүәллим бу заман М. Фүзулинин өләвә оху материалы кими верилән «Шикајәтнамә» әсәри илә «Мејвәләрин сәһбәти» әсәрини мугајисә объектинә чевирир. Шакирдләр мүәјјән едирләр ки, шаир башга әсәрләриндә дә зәманәсиндәки һагсызлыглары, чәкишмәләри, өзбашыналыглары тәнгид етмишдир.

М. Фүзулинин «Мејвәләрин сәһбәти» аллегориясында шаирин кәскин, өлдүрүчү, истәһзалы күлүшү дујулур. Бу күлүшүн ифадәли охуда өз әксини тапмасы әсәрин идејасынын даһа јакшы мәнимсәнилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

М. Ә. Сабирин «Нә ишим вар?!» сатирасы тәдрис едиләркән ифадәли оху вә нәзмин хусусијјәтләринә даир нәзәри мәлуматын өләгәләндирилмәси јолу илә әсәрин идеја-мәзмунун мәнимсәдилмәси имканлары хејли кенишләнир. «Мејвәләрин сәһбәти» әсәри илә ады чәкилән сатиранын форма бахымындан мүәјјән охшарлыгы вардыр. «Нә ишим вар?!» әсәри дә ифшаедичи мәзмуна, сатирик үслуба малик-

дир. Нәр ики әсәр әруз вәзнинин һәзәч бәһриндә јазылмышдыр. Верилән билијин һәчмини вә характерини нәзәрә алараг «Нә ишим вар?!» сатирасынын ифадәли охусу үзәриндә иш заманы әруз вәзнинин хусусијјәтләринә, бөлүмләрә, гафијә системинә даир шакирдләре өләвә мә'лумат вермәк олар.

Мүәллиф сатиранын тәдриси просесиндә белә бир фәријјәни експериментдә јохламагы гаршыја мәгсәд гојмушлур: әрузун ејни бәһриндә, ләкин мүхтәлиф өлчүләрдә јазылмыш ше'рләрин ифадәли охусуну мугајисә етмәк јолу илә шакирдләрин һәм ифадәли охуја, һәм дә әруз вәзнинә даир билијини сәмәрәли шәкилдә артырмаг олар. Эксперимент заманы ашағыдакы иш методикасы тәтбиғ едилмишдир: «Нә ишим вар?!» сатирасындан бир парча нүмунәви охундугдан сонра әсәрин гәлибини мүәјјәнләшдирмәк үзәриндә иш апарылды. Сонра изаһ олунду ки, әсәр һәзәчин 8-чи нөвүндә —мәф'Улү мәфА'Илү мәфА'Илү фә'Улүн өлчүсүндә јазылмышдыр (әрузшүнаслыгда бу нөвә «дөрдбөлүмлү сыныг ачыг нагис һәзәч», јакуд «мүстәзәд һәзәчи» дә дејилир вә бөлкүсү Азәрбајчан дилинин грамматик гәјдәләрына әсәсләнән «әкрәми» системи үзрә дил пәр дә гәләмпәр дә гәләмпәр дә гәләм дил шәклиндә дә тәф'иләләре ајрылыр. «Әкрәми» Азәрбајчан әрузшүнасы Әкрәм Чәфәрин ады илә бағлыдыр) (бах, Әкрәм Чәфәр. Әрузун нәзәри әсәсләри вә Азәрбајчан әрузу. Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1977, сәһ. 209—210). Мүгајисә јолу илә шакирдләре изаһ олунур ки, Фүзулинин «Мејвәләрин сәһбәти» әсәри дә һәзәч бәһриндә јазылмышдыр, ләкин о, үч тәф'иләли, «Нә ишим вар?!» сатирасы исә дөрд тәф'иләлидир. Бу исә охунун аһәнкиндән, сүр'әтиндән ағырлыг тәләб едир. Мүәјјәнләшдирилир ки, мәзмун мувафиг форма тәләб етмишдир

мәф	«У	лү	мә	фА	«И	лү	мә	фА	«И	лү	фә	«У	лүн
Мил	ләт	не	чә	гА	рА	чә	лү	рол	сун	нә	и	шим	вар?!
Дүш	мән	лә	рә	мәһ	гА	чә	лү	рол	сун	нә	и	шим	вар?!
дил	пәр	дә	гә	ләм	пәр	дә	гә	ләм	пәр	дә	гә	ләм	дил
Гој	мән	то	хо	лүм	өз	кә	лә	рИ	лӘ	нә	ди	ка	рим.
Дүн	ја	вү	ча	һан	ач	ә	лү	рол	сун	нә	и	шим	вар?!

вə һәр ики сәнəткар бу имкандан бачарыгла истифадə етмиш- дир. Эксперимент заманы сатирадан ики систем үзрə гəлибə салынмыш парча əјани вəсаит кими нүмајиш етдирилди:

Əјани вəсаитдə мисралар һәм классик, һәм дə «əкрəми» системи үзрə тəфиллэлэрə ајрылмышдыр. Даһа анлашыгылы олан «əкрəми» системи үзрə иш апарылмасы ифадəли охуну дүзкүн тəшкил етмəји асанлашдырды. Тəдрисин бу гəјдада апарылмасы кəстəрди ки, шакирдлэр əруз вəзиндə жазыл- мыш шєрлэрин охусуна елми əсасларла јанашыр, ифадəли охуја вə вəзнин хусусијјəтлэринə даир биллик, бачарыг, вєр- дишлэрини əлагəлəндирмəклə шєри ифадəли охумаға наил олурлар.

IV СИНИФДƏ ЧОХМƏНАЛЫ СӨЗЛƏРИН ТƏДРИСИНƏ ДАИР

Маһирə ƏЗИМОВА

Азэрбајчан ЕТШЕИ-нин елми ишчиси

ДИЛИМИЗДƏКИ сөзлэр ифадə етдиклери кəмијјəт вə дəр- рəчасинə керə ејни олмур. Сөзлэр бəзэн бир, бəзэн дə бир нечə мəнаны ифадə едир. Бу исə əсасэн дилин лексик- семантик системиндə тəкмəналылыг вə чохмəналылыг һа- дисəsi кими мејдана чыгыр.

Дилимиздə елə сөзлэр вардыр ки, тəкчə бир əшјанын, һадисəнин, просесин адыны билдирир. Мəсəlэн, **карандаш** сөзү јазы лəвазиматтарындан биринин адыны билдирир. Карандашын ики ји бир мəнасы јохдур. Радио, космонавт, һəким, трамвај, мүəlлим, мəктəб, шакирд, парта вə с. сөз- лэр һаггында дə ејни фикри сөјлэмək олар; бунлар да тəк- мəналы сөзлəрдир. Дилимиздə анчаг бир мəнаны (һəгиги мəна) билдирэн сөзлэр тəкмəналы сөз адланыр.

Сөзлэрин бир нечə мəнада ишлənə билмəсинə исə чох- мəналылыг дејилир.

Чохмəналы сөзлəрдə мəна чаларлыгы нə гэдэр чох олур-олсун, бунлардан бири мүтлэг онун илк һəгиги-мүстə- гим мəнасыны тəшкил едир, дикэр мəналары онун сонра- дан тəрəмиш олан мəналары кими өзүнү кəстəрир.

Мүасир Азэрбајчан дилиндə чохмəналы сөзлэр кениш јайылмышдыр. Сөзлэрин чохмəналылыгы дилимизин дахи- ли инкишафы илə бағлы һадисəдир. Чохмəналы сөзлэр ди- лимизи зəнкиялэшдирир, онун емосионаллыгыны артырыр.

Индијə гэдэр IV синифдə əсасэн сөзүн һəгиги вə мəчази мəнасы, омоним, синоним вə антоним сөзлэр һаггында елми мəлумат верилирди. Азэрбајчан дили үзрə јени, тəкмиллэш- дирилмиш програмда јухарыда адларыны чəкдијимиз мөвзу- ларла јанашы, тəкмəналы вə чохмəналы сөзлэр һаггында елми мəлуматын верилмəsi дə нəзəрдə тутулур.

Һəмин мөвзунун кечилмəсинə 2 саат вахт ајрылыр. Ла- кин мөвчуд дəрсликдə тəкмəналы вə чохмəналы сөзлэрə аид һələ һеч бир материал јохдур.

Мөвзу үзрə илк дəрсин тəшкилинə ашағыдакы кими башламаг олар.

Сөзлэрин чохмəналылыгыны шакирдлэрə изаһ етмək үчүн мүəlлим шаир Х. Əлибəјлинин «Јол» шєрини кодоскоп васитəсилə экрана верир (Һəмин шєри вəрəгдə дə јазыб кəстəрмək олар).

Јол

Јоллар дүнјада чохдур;
Сајы-һесабы јохдур.
Бостан јолу, бағ јолу...
Аран јолу, дағ јолу...
Бир јол вар ки, дүнјада
Ону кетмирсэн һэдэр,
Һəмишə дүшүр јада
Гоча олана гэдэр.
Бах, ушагла долудур
О, мəктəбин јолудур.

Мүəlлим шєрдəки «јол» сөзүнүн мəналарына шакирдлə- рин диггəтини чəлб едир. Онлар дил материалы үзəриндə мүшаһидə апардыгдан сонра һəмин сөзүн беш мəнада иш- лəндијини мүəјјэн едирлэр. Мүсаһибə јолу илə шакирдлэр нəтичə чыхарырлар ки, «јол» сөзү бир нечə мəнада ишлənə билир. Бундан сонра мүəlлим «јол» сөзүнүн даһа нə кими мəналарда ишлənə билдијини шакирдлəрдэн сорушур; мү- саһибəјə гошуланлар «дүзкүн јол», «дəмир јолу», «өјрəтмə- јин јолу» вə с. кими мисаллар сөјлəјир вə нəтичəдə мүəјјэн едилер ки, **јол** сөзү мүхтəлиф мəналарда ишлənə билир.

Мүəlлим ики-үч чүмлэдэн ибарət диктə илə тəкмəналы вə чохмəналы сөзлэр һаггында мəлуматы шакирдлэрин дəфтəрлəринə јаздыра билэр. Мəлуматын мəзмуну, тəхми- нən, ашағыдакы шəкилдə ола билэр:

Жалпыз бир мә'наны билдирән сөzlәрә тәкмә'налы сөzlәр дежилир; мәсәлә, фе'л, су...

Дилмиздә елә сөzlәр дә вар ки, онлар бир нечә мә'на да ишләне билир; мәсәлә, баш, апармаг, көк... Белә сөzlәрә чохмә'налы сөzlәр дежилир.

Соира мүәллим изаһ едир ки, чохмә'налы сөzlәр дилмиздин образлы, емоционал, парлаг ифадә васитәләриндә биридир. Белә сөzlәрә бәдии әдәбијјатда тез-тез раст кәлирик.

Чохмә'налы сөzlәр һаггында верилән мә'луматы мөһкәмләндирмәк вә кенишләндирмәк үчүн шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләтмәк мәгсәдәү јундур.

1. «Мәктәблинин орфографија лүғәти»ндән тәкмә'налы вә чохмә'налы сөzlәрә гәид нүмунәләр тапын вә мә'наларыны изаһ етмәјә чалышын.

2. Верилмиш мәтидә кетмәк сөзүнүн мә'наларыны изаһ един.

1) Намбыг тарлаларында гызғын иш кедир. 2) Күн кедир, бир һәлә һеч бир иш көрмәмишик. 3) Машын кедир. 4) Сакит! Отагда ичлас кедир. 5) Ушаглар колхозчулара көмәјә кетдиләр. 6) Фикрим чох-чох узаглара кетди.

3. Верилмиш чүмләләрдә ити сөзү һансы мә'наларда ишләнмишдир? Өзүнүз бу чүр чохмә'налы сөzlәр тапыб чүмләләрдә ишләдин.

1) Тахтаны ити мишарла кәсмәк лазымдыр. 2) Арифин чох ити бахышлары вар. 3) Зәрифә ити фикирли гыздыр. 4) Сона өз ити һәрәкәтләри илә һамыны һејрам гојур. 5) Кәндимиздәки чај чох ити ахыр.

4. Ашағыдакы чүмләләрдә тутмаг сөзүнүн мә'наларыны изаһ етмәјә чалышын.

1) Сара үзүнү достуна тутду. 2) Мунис Ајнуру тутуб, кәнара чәкди. 3) Бу палтар сәни көр нә гәдәр көзәл тутур! 4) Совет әскәри дүшмәни әсир тутду. 6) Ана ушагы дилә тутурду.

5. Баш сөзүнү чохмә'налы сөз кими чүмләләрдә ишләдин.

Чохмә'налы сөzlәр һаггында верилән мә'луматы лексиканы соиракы мәрһәләләриндә (сөзүн һәгиги вә мәчәзи мә'насы, омонимләрин тәдриси заманы) даһа да дәринләшдирмәк вә мөһкәмләндирмәк олар.

Мәктәб тәчрүбәси кәстәрир ки, «Сөзүн һәгиги вә мәчәзи мә'насы», «Омонимләр» мөвзулары илә әлагәдар шакирдләр

мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашырлар. Онлар һәмин анлајышларла (мәчәзи мә'налы сөzlәр, омонимләр) сөzlәрин чохмә'налылығыны гарышдырырлар.

Мәчәзи мә'нада ишләнән сөз әсл мә'насыны дәјишир, јени мә'на кәсб едир. Сөzlәрин чохмә'налылығы да бурадан мејдана чыхыр. Дилдә сөzlәрин чохмә'налылығы кәсб етмәси, әсәсән, онун мәчәзи мә'насы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Һәр бир сөз мәчәзилик әсасында дәфәләрлә башга-башга мә'наларда ишләне билдикчә онун мә'налары чохалыр вә нәһәјәт, чохмә'налы сөzlәр олур. Чохмә'налы сөzlәрин әксәријјәти мәчәзи мә'нада ишләнир. Һәмин мә'луматы мәчәзи мә'налы сөzlәрин өјрәдилмәси просесиндә дәринләшдирмәк мәгсәдәмүвафигдир. Ашағыдакы типли дидактик материаллар үзрә бу мә'луматы кенишләндирмәк олар.

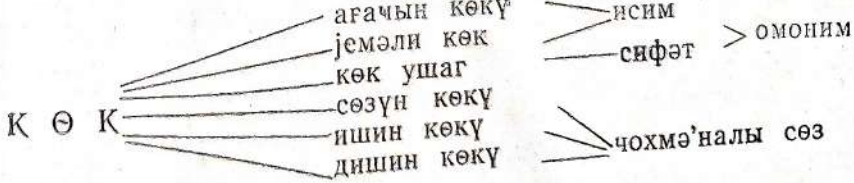
1. Машын јола дүшдү. 2. Дәфтәр јерә дүшдү. 3. Отаға сәс дүшдү. 4. Ариф һәким олмаг фикрине дүшдү. 5. Дүшмән әсир дүшдү. 6. Сачларыма дән дүшдү. 7. Ојун көзүмдән дүшдү. 8. Үрејимә хал дүшдү.

Ушаглар мүсаһибә јолу илә өјрәнирләр ки, дүшдү сөзү чохмә'налыдыр. Һәмин сөз бирчә чүмләдә («Дәфтәр јерә дүшдү») һәгиги мә'нада ишләнмишдир.

Соира мүәллим дил, ојнамаг сөzlәрини чохмә'налы сөз кими чүмләләрдә ишләтмәји тапшырыр. Шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә тапшырығы, тәхминән ашағыдакы кими јеринә јетирирләр:

1. Пишик сүдү дили илә ичир. 2. Очагда аловун дилләри көрүндү. 3. Кәшфијјатчылар дил дөһләчә кетдиләр. 4. Халид әрәб дилинә өјрәнир. 5. Дәрсдән соира ушаглар парка ојнамаға кетдиләр. 6. Күндүз ролуну мәним достум ојнајыр. 7. Камал јахшы шахмат ојнајыр. 8. Сәнәм нәнә тојда елә ојнајырды ки, елә бил он беш ја-ојнајыр. 9. Расим көзәл гылыч ојнадыр. 10. Тәјјарә көјдә ојнајыршы вар. 9. Расим көзәл гылыч ојнадыр. 10. Тәјјарә көјдә ојнајыршы вар.

Тәчрүбә кәстәрир ки, мәктәблиләр омоним сөzlәрлә чохмә'налы сөzlәри ејниләшдирирләр. Бә'зи омоним сөzlәр чохмә'налылығы доғру инкишаф етдијјәндән дөрдүнчүләр сөzlәри фәргләндирә билмирләр. Мәсәлә, көк сөзү һәм омоним, һәм дә чохмә'налы сөздүр.

Омонимлэр чохмэ'налы сөzlэрэ охшасалар да, онлар дан кэскин сурэтдэ фэрглэнирлэр. Чохмэ'налы сөzlэрэ аид олан һэр һансы бир сөзүн ифадэ етдији бүтүн мэ'налар, эса сән, бир мэ'на этрафында топланыр вэ онун мүхтэлиф ча һэтдэн хүсусијјэтлэрини, мэ'на чаларларыны ифадэ едир. Омонимлэр исэ мэ'нача бир-бири илэ һеч бир элагэси олман јан сөzlэрдир. Чохмэ'налы сөzlэр һаггында верилэн мэ'луматы дэринлэшдирмэк үчүн сонракы мэрһэлэлэрдэ белэ елми мэ'луматын верилмэси зэруридир.

Омонимлэрлэ чохмэ'налы сөzlэри шакирдлэр гарышдырмасынлар дејэ, мүгајисэдэн, эјаниликдэн истифадэ етмэк лазымдыр.

Мүэллим изаһ едир ки, омонимлэр мэ'нача мүхтэлиф олур, чохмэ'налы сөzlэр исэ аксинэ, бир-бири илэ мэ'нача бағлы олур. Мэсэлэн: бел дедикдэ тэсэвүрүмүздэ һәм инсанын бели (мүэјјэн бир һаһијэ), һәм дэ торпағы чевирэн алэт-бел чанланыр. Бу сөzlэр арасында һеч бир элагэ јохдур. Лакин чохмэ'налы сөzlэр арасында мүэјјэн элагэ, нэ исэ бир үмумилик вардыр. Мэсэлэн, дүшдү сөзү мүхтэлиф мэ'наларда ишлэнсэ дэ, мүэјјэн бир һэрэкэтин адыны билдирир, «нэ етди?» суалыны тэлэб едир. Чохмэ'налы сөз эввэлки сөзэ (һэгиги мэ'налы сөзэ) ујғун мэ'наны билдирир. Мүэллим омонимлэрлэ чохмэ'налы сөzlэри ашағыдакы эсасда мүгајисэ етдирэ билэр:

ЧОХМЭ'НАЛЫ СӨЗЛЭР

ОМОНИМЛЭР

1. Ејни чүр сэслэнир.	Ејни чүр сэслэнир.
2. Ејни чүр јазылыр.	Ејни чүр јазылыр.
3. Эввэлки сөзэ (һэгиги мэ'налы сөзэ ујғун мэ'наны билдирир).	Мүхтэлиф мэ'наны билдирир.
4. Эшја ујғунлуғу вар.	Эшја мүхтэлифдир.

Бу нэтичэни шакирдлэрэ јаздырмаг мэслэһэтдир.

Лексиканын тэдрисинин сонракы мэрһэлэлэриндэ чохмэ'налы сөzlэр һаггында верилэн билији мөһкэмләндирмэк, омонимлэрлэ чохмэ'налы сөzlэри гарышдырмамаг үчүн ашағыдакы кими мүхтэлиф тапшырыг вэ чалышмалар үзэриндэ шакирдлэри ишлэтмэк зэруридир.

1. Верилмиш сөzlәр ичәрисиндә тәкмә'налы вә чохмә'-налы сөzlәри сечиb ајры-ајры сүтунларда јазын.

Баш, мәктәб, космонавт, бөјүмәк, пионер, бајрам, гәзет, метро, үнван, јанышган, јува, јол, кетмәк, күн, јанмаг, гар, тутмаг, чәкич, илдырым, дәфтәр, карандаш, чичәк, галдырмаг, ахсамаг, алгышламаг, ағыр, аләм, јер, алчаг, ајдын, палто, дэзкаһ, ад, аптек, комсомол, һејва, стол.

2. Мәтни охујун. Гара һәрфләрлә верилмиш чохмә'налы сөzlәрин мә'насыны изаһ етмәјә чалышын. Һансы нитг һиссәсинә анд олдуғуну сөјләјин.

1) «Улдуз» шәһәрчијинин ушаглары космонавтары севинчлә алгышладылар. 2) Сәнин бу тәклифини мән алгышлајырам. 3) Кәңч механизатор Тәрлан Мусајеваны һамы һәрарәтлә алгышлајырды. 4) Бүтүн аләм сәнин һүнәриндән данышыр. 5) Кукла театры ушагларла бир аләм севинч бағышлады. 6) Аләм ал-гырмызы рәнкә бојаныб. 7) Мән истәјирәм ки, јер үзүнүн бүтүн ушаглары хошбәхт олсунлар. 8) Мәним дүшдүјүм стансија балача бир јер иди. 9) Күлүш:—Севил, нә үчүн белә солғунсан, јохса бир јерин агрыјыр? (Ч. Ч а б б а р л ы). 10) Консертдә ән јахшы јердә отурмушдум. 11) Сәнубәр тәзә дил ачса да, чох дузлу данышыр. 12) Ана, хәрәк чох дузлудур. 13) Бајагдан әсән күләк бирдән јатды. 14) Көрпә мышыл-мышыл јатыр. 15) Дәниздә туфан јатды. 16) Әлкәмиздә бүтүн ушаглар шән вә сағлам бөјүјүрләр. 17) Әкдијим фиданлар јаваш-јаваш бөјүјүр. 18) Республикамызын шәһәр вә кәндләри кетдикчә бөјүјүр.

3. Омоним вә чохмә'налы сөzlәри сечиb, ајры-ајры сүтунларда јазын. Һәмин сөzlәри чүмләләрдә ишләдин (шифаһи).

Топ, јер, чај, гајда, бел, ағыр, гаш, јол, дад, јаш, даш, дүшмәк, чал, сөкмәк, мин, ити, апармаг, тәзә, һүмунә.

4. Мәтни охујун. Апармаг сөзүнүн мә'наларыны изаһ етмәјә чалышын.

1. Елмар чантасыны синфә апарды. 2. Дәстә рәһбәри бизи Ленин музејинә апарачаг. 3. Кәнди сел апарды. 4. Үлви ичласы чох јахшы апарырды. 5. Бизим футбол командамыз сизин команданы чәтинлик чәкмәдән апарды. 6. Сона гардашыны бағчаја апарачаг. 7. Дәнимыш чај кол-косу чох-чох узагларла апармышды.

Чохмә'налы сөzlәрин тәһлили шакирдләрин тәфәккүр вә нитг инкишафында бөјүк рол ојнајыр. Одур ки, бүтүн синифләрдә лүғәт үзрә ишләрдә, јери кәлдикчә белә сөzlәрин мә'на тәһлилинә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк вәчибдир.

МƏТНИН МӨВЗУСУ ВƏ МƏТНДƏН ИРƏЛИ КƏЛƏН ƏСАС ФИКРИН ДƏРК ЕТДИРИЛМƏСИ

Фəррух ҺƏСƏНОВ

Азэрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

А ЗЭРБАЈЧАН дилиндән јени програмын тэлэбинə ујғу олараг IV синифдə мəтнин мөвзусу вə мəтндən ирəли кəлən əсас фикрин дəрк едилмəсилə əлагəдар бачарыглары формалашдырылмасы үзрə апарылачаг ишлэрə ајрыча јер верилмишдир.

Мə'лум олдуғу кими, һər һансы билик о заман даһа јакшы формалашыр ки, о, ишүрлу сурəтдə дəрк олунур. Буна кərə шакирдлəрдə ишча јазы бачарыгларыны формалашдырмагда, һər шејдən əввəl, мөвзунун дəрк олунмасы мүһүм əһəмијјət кəсб едир. Шакирд верилмиш мөвзуда һансы мəсəлэлəрдən данышмаг лазым кəлдијини ајдын тəсəввүр етмəлидир. О, билмəлидир ки, ишчанын мөвзусу нəдир вə ону јазандан нə тэлəб олунур.

Ишча проблеминə даир апарылан сон тəдгигатлар вə габагчыл мүəллимлəрин иш тəчрүбəси кəстəрир ки, мөвзунун дəрк едилмəсилə əлагəдар ишчи биринчи мəрһəлəсиндə шакирдлэрə мөвзу əтрафында фикирлəшмəји, онун сəрһəддиш мүəјјəнлəшдирмəји ејрəтмəк лазымдыр. Онлары бу бачарыглара јиғəлəндирмəк үчүн илк əввəl јыгчам, кениш вə үмуми мөвзуларда јазылачаг ишчалары фəрглəндирмəк үзрə иш апарылмалыдыр; мөвзунун нəзəрдə тутулан тэлəбə нə дэрəчədə чаваб верəчəји мүəјјəнлəшдирилмəлидир. Бу заман чалышмаг лазымдыр ки, мөвзунун ады һаггында шакирдлəрдə мүəјјəн тəсəввүр јарансын, онлар формача јакын мөвзулары фəрглəндирмəји бачарсылар, мөвзу илə əлагəси олмајан вə ја икинчи, үчүнчү дэрəчəли əһəмијјət кəсб едən мəсəлэлəri сечə, ајыра билсинлэр. Бу мəгсəдлə истэр јазылмыш ишчаларын синифдə охусу, истəрсə дə тəһлили просесиндə шакирдлəri баша салмаг лазымдыр ки, ишча јазыда јалныз мөвзунун тэлəб етдији факт вə һадисэлəрин дүзкүн əһатə олунмасы мəгбул сајылыр. Белə факт вə һадисэлəri кəлкədə гојуб, мөвзуја дəхли олмајан мəсəлэлəрдən бəһс етмəк дүзкүн дејил. Мəсəлən, «Гызыл пајыз» мөвзусунда ишча јазаркən пајызда һаваларын сојумасы, тез-тез јағыш јағмасы, јерин палчыг олмасындан вə с. бəһс етмəк əсас мəсəлə дејил.

Мөвзунун дәрк олунамасынын икинчи јолу һазыр мөвзулар, еләчә дә мӯәллимин тәклиф етдији вә јахуд шакирдләрин мӯәјјәнләшдирдији сәрбәст мөвзулар үзрә апарылан ишләрдән ибарәтдир ки, онун да өзүнәмәхсус хусусијјәтләри вар. Әкәр ашағы синифләрдә инша мөвзулары адлар (башлыглар) шәклиндә тәгдим олуурса, IV синифдә шакирдләри үмуми мөвзуларда (мәсәлән: «Јурдумуза баһар кәлир», «Јај тәтили күнләриндә» вә с.) ишләтмәк фајдалыдыр. Бу заман үмуми мөвзуларынын конкретләшдирилмәсинә хусуси диггәт јетирилир. Бу мөгсәдлә иш коллектив шәкилдә ашағыдакы кими апарылыр:

1) мӯәллим үмуми мөвзу һаггында изаһат верир (мөвзудан чыхан конкрет башлыглар—планын маддәләринә тохунмагла), шакирдләр өз иншалары үчүн конкрет башлыглар (план) мӯәјјәнләшдириләр;

2) мөвзу әтрафында мӯсаһибә (шифаһи суал-чаваб) апарылыр, ајры-ајры һиссәләрә тојулан адлар үзрә инша јазмаг шакирдләрә тәклиф олунар;

3) мӯвафиг башга бир үмуми мөвзунун мәзмунуна ујғун башлыглар сечиб, инша јазмаг тапшырылыр;

4) мӯәллим иншанын мөвзусуну формалашдырмагла әлагәдар һеч бир иш апармадан шакирдләрә дејир: јај тәтили күнләри һаггында бир инша јазын. Нәдән јазачағынызы өзүнүз мӯәјјәнләшдирин вә өз иншаныза ад тојун.

Үмуми мөвзуларынын конкретләшдирилмәси илә әлагәдар апарылан бу чүр ишләр шакирдләрин инша јазы бачарыгларыны инкишаф етдирир, мөвзунун ачылмасы вә дәрк олунамасына шәраит јарадыр.

Инша мөвзуларынын дәрк олунамасы илә әлагәдар иш пријомларындан бири дә әввәлчәдән иншанын мөвзусуна јахын ифадә јазыларын апарылмасындан ибарәтдир. Мәсәлән, тутаг ки, IV синифдә мӯәллим пајыз вә ја гыш фәслинә, јахуд «Фермада», «Мәним мәктәб јолум» мөвзуларындан биринә аид инша јаздырмағы планлашдырыб. Бу заман инша јазыдан әввәл, «Гышда чижәләк олмаз», «Нөвбәтчи гыз», «Балача сағычы» вә ја «Биз јашыллыг достујуг»¹ кими мөвзу-

¹ М. А. Аслапов. Ифадә јазы мәһиләри, Бақы, 1974, сәһ. 14—19.

ларда ифадэ мәтилэри үзрә иш (шифаһи вә јазылы) апармаг мәгсәдәүјгүндүр. Бу, јухарыда көстәрилән инша мөвзуларынын дәрк олуимасы вә онун әһатә һүдудларынын дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсинә көмәк едир. Һәмин инша мөвзуларынын баша дүшүлмәси илә әлагәдар иш апараркән шифаһи изаһатла (хәбәрдарлыгла) јанашы, шакирдләри ејни синиф үчүн дидактик материаллардакы 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211 вә 212 нөмрәли практик чалышмалар үзәриндә ишләтмәк дә фајдалыдыр.

Мәтндән ирәли кәлән әсас фикрин дәрк мөвзунун дәрк олуимасына нисбәтән чәтин вә етдирилмәси. Она көрә дә мәктәб тәчрүбәсиндән мә'лум олдуғу кими, шакирдләрин чох һиссәси мәтндәки әсас фикри асанлыгла мүәјјәнләшдирә билмәдикләриндән инша јазы заманы өз фикирләрини мөвзунун тәләб етдији, верилмәси зәрури олан факт вә һадисәләрлә бағламагда чәтинлик чәкирләр.

Мәтндән ирәли кәлән әсас фикри ајдынлашдырмаг бачарыгларыны ашағыдакы јолларла формалашдырмаг мүмкүндүр (һәмин јоллардан бир нечәсини изаһ етмәклә, галанларынын исә анчаг адыны чәкмәклә мөһдудлашачағыг).

1. Һәр һансы бир бәдии мәтн үзрә кичик һәчмли инша јаздырмагла.

Бундан әсас мәгсәд әсәрин гурулушу, сүжет хәтти, мүәллифин идејасы вә әсәрдә вермәк истәдији әсас фикирлә шакирдләри таныш етмәкдир. Шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, јазычы бәдии әсәрдә кимин вә нәјин һаггында данышачағыны, тәсвир етдији мүсбәт вә мәнфи гәһрәмана мүнәсибәтини билдирмәздән әввәл, әсәрдәки әсас идеја вә фикрин нәдән ибарәт олачағы һаггында дүшүнүр. Мүәјјәнләшдирдији әсас фикри образларын һәрәкәтләри вә јахуд әсәрдәки факт вә һадисәләрлә бағлајараг сона чатдырыр.

Инша јазы үзәриндә шакирдләри ишләдәркән јазычынын бәдии әсәрлә әлагәдар апардығы ишин хатырладылмасы тәрбијәви характер дашыјыр. Онлар һисс едирләр ки, инша үзәриндә апарылан ишләр дә јарадычы ишләрдир. Буна көрә бәдии әсәрдә олдуғу кими, иншаларда да мүәјјән фикир вә идеја олмалыдыр.

2. Мөвзу илә бағлы епиграф сечмәклә.

Ғабагчыл тәчрүбә көстәрир ки, иншаја епиграф сечмәк ондакы әсас идејаны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдә мүһүм рол

ојназыр. Экс һалда епиграф иншанын мазмуну илэ сасләшэ билмэз вэ она јамаг кими көрүнэр.

3. Ејни мөвзуда јазылмыш ики инша мөтнини (ја муәллимни тәртиб етдији, ја да шакирдләрини јаздыгы) мүгајисэ етдирмәклә.

Ејни мөвзуда јазылмыш ики инша мөтни көтүрүлүр, мөтнлөрдөн бириндә әсас фикир там, дикәриндә исә натамам шәкилдә ифадә олунур. Мөтн синифдә охунур (ја муәллим, ја да ики шакирд тәрәфиндән) вэ шакирдләрә тапшырылыр ки, бу вэ ја дикәр мөтнин мазмунуна диггәтлә гулаг асыб, онларын һансындан даһа чох вэ нә сәбәбә хошлары кәлдијини әсасландырсынлар.

4. Мөвзунун тәләбинә ујғун кәлмәјән һиссәләри атыб, әсас фикри инкишаф етдирмәклә. Мәсәлән, «Е'малатханада» мөвзусунда јазылан иншада әсас фикир е'малатхана јерләшән стағын заһири көрүнүшүнүн тәсвириндә дејил, шакирдләрин е'малатханада нә ишлә мәшғул олмасындадыр. Буну әсас тутараг иншада сонунчу фикрин инкишаф етдирилмәси үзрә ишә хүсуси диггәт јетирилмәси еһтијачы мејдана чыхыр.

5. Мөтнин тәһлили јолу илә.

Верилмиш инша мөвзуларындан бир-икиси коллектив тәһлил олунур. Бу заман мөвзунун мүәјјәнләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилир. Мәсәлән, «Мән јај тә'тилини нечә кечирдим» мөвзусу үзрә апарылан иншада нәји сүбута јетирәчәји, һансы фикри ачачағы вэ әсас фикри нечә әсасландырачағы илк бахышда шакирдләрә ајдын олмур. Онлар јај тә'тилини нечә кечирдикләри, ејни заманда көрдүкләри әһәмијјәтли вэ әһәмијјәтсиз ишләр һаггында узун-узады данышырлар.

Она көрә дә бу типли мөвзуларда инша јаздыраркән мүсаһибә просесиндә шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, иншада јај тә'тилиндәки бүтүн һадисәләр һаггында дејил, онларын мараг вэ шадлығына сәбәб олан, јахуд онлара дарыхдырычы көрүнән бир һадисә һаггында јазыб, фикирләрини әсасландырмага чалышсынлар.

6. Ән јахшы шакирдләрини инша јазыларынын тәһлили (әсас фикри формалашдыран сөз, сөз бирләшмәси вә чүмлөләрини мүәјјәнләшдирилмәси бахымындан) васитәсилә.

7. Гејри-мүвәффәг иншаларын тәһлили (әсас фикрә зидд олан чәһәтләри мүәјјәнләшдирмәк вә дүзәлиш вермәк) јолу илә.

8. Иншадакы әсас фикри ачмаға көмәк едән факт вә диал материалларынын сечилмәсилә.

9. Практик чалышмаларла.

Мәтндәки әсас фикрин дәрк етдирилмәсилә әлагәдар ба- чарығын мөһкәмләндирилмәси үчүн шакирдләри мүвәффәк дидактик материаллар үзәриндә (дидактик материаллардакы 213, 214, 215, 216 вә 217 нөмрәли карточкалар) ишләтмәк дә лазымлы вә фајдалыдыр.

СИНОНИМИКА ҮЗРӘ ҮСЛУБИЈАТ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИНӘ ДАИР

Севиндик ВӘЛИЈЕВ

Нахчыван ДШН-ини мүәллими

А ЗӘРБАЈҶАН дилинин тәдрисиндә бә'зән мәсәләләрә формал јанашмаг мејли һәлә дә давам едир; ајры-ајры һалларда формализм бу вә ја башга дәрәчәдә өзүнү көстәрир. Сөз үзәриндә ишин мәзмуну вә тәшкили саһәсиндә бу чәһәт даһа ачыг шәкилдә һисс олунур.

АзәрбајҶан дили дәрсләриндә јенә дә шакирдләрин иши сөzlәри танымаг формаларла грамматик вә лексик бахымдан јанашмагла мәшғудлашыр; сөзүн үслуб бахымындан өјрәдилмәси исә тәлим процесиндә систем тәшкил етмир; фрагмент характерли методик ишләрдән ибарәт олур.

Әкәр бунун бир сәбәби мүәллимин иш системиндәки чә- тышмазлыгла бағлыдырса, диҶәр сәбәби һәмин саһәдә онун һазырлыг сәвијјәсини јүксәлтмәјә көмәк көстәрән методик тәдгигатларын вә һәсаитләрин азлыгындан ирәли кәлир. Буну әсас тутараг биз бу мөгәләдә һәмин саһә илә әлагәдар бир мәсәләјә — синонимлар үзрә үслубијјат ишләринин тәш- кили мәсәләсинә тохуначагыг.

Нахчыван МССР мәктәбләриндә шакирдләрин чохлау миғдарда јазы ишләри үзәриндә апардығымыз мүшаһидә- ләр вә фактларын тәһлили көстәрмишдир ки, онларын (ша-

кирдлэрин) эксоријјетнидэ синонимлэрдэн истифадэ бачарығы зәиф вә ја кәсирлидир. Онлар фикрий ифадәсиндэ дегглијә наил олмағ үчүн синоним чәркәләрә «мурачиәт етмәк» һаггында аз дүшүнүр, «ахтарыша» аз мејл кәстәрирләр. Шакирдлэри јазыда эн чох марагландыраи будур ки, мәзмуну даһа әтрафлы әһатә етмәјә, имла вә дурғу ишарәлэри сәһвлэринә јол вермәмәјә наил олсунлар. Үмумијјәтлә, шакирдлэрин бир чоху инша јазаркән, нечә дејәрләр, гаршыларына чыхан сөзү өлчүб-бичмәдән, саф-чүрүк етмәдән кағыза көчүрүрләр. Бу исә онларын јазыларында бир сыра чатышмазлыгларын мејдана чыхмасына сәбәб олур.

Мәсәлән, чиркин—натәмиз—чиркли—һисли—паслы; инсан—адам—шәхс—шәхсијјәт; күнәшли—ишыглы—парлаг—зијалы; һөрмәтли—еһтирам—нәвзиш—миннәтдарлыг кими онларча синонимлик сырасындан истифадә едәркән шакирдләр һәмин сөзләрдән даһа мунасиб оланынын сечилмәсинә лазыми диггәт јетирмир, ашағыдакы кими сәһвләрә јол верирләр:

Балаш гонаглара еһтирам кәстәрирди—һөрмәт едирди. Иш јолдашлары онун чиркли һәрәкәтлэрини писләдиләр—чиркин, натәмиз. Нәһәјәт, пионерләр бу шәхсијјәтлә таныш олдулар—шәхслә, адамла.

Партија халгымызы күнәшли күнләрә чыхарды—ишыглы, парлаг.

Шакирд иншаларында бу гәбилдән олан гүсурлардан истәнилән гәдәр мисал кәстәрмәк олар. Белә гүсурларын баш вермәси сәбәбини ашкар етдикдә ајдын олду ки, һәмин шакирдләр синонимлик сырасы һаггында лазыми тәсәввүрә малик дејилләр. Онлара синоним сечмәк бачарығы ашыланмамышдыр.

Бәзән дә елә јазылар тәсадүф едилир ки, онларда сөзләр јерли-јериндә ишләнир, фикир ајдынлығы олур, грамматик гајда-ганунлардан дүзкүн истифадә едилир..., лакин һәмин јазылар мүвәффәгијјәтли шәкилдә мејдана чыхмыр. Она көрә ки, белә јазыларда шакирдин нитг касыблығы, гејри-ифадәлилији, гурулуғу өзүнү ачыг-ајдын кәстәрир. Бунларда үрәјәјатан бир ифадәјә, сөзә раст кәлмирсән, јалныз трафаретләрлә, схематикликлә гаршылашырсан. Һисс

едирсән ки, шакирд сөз үзәриндә ишләмәжә мејл көстәрмиш.
Һеч шүбһәсиз ки, бу кими гүсурларын да бир һиссәси Азәр
бајчан дили дәрсләриндә мәһиз синонимика үзрә ишин зәһи
тәшкилиндән ирәли кәлир.

Мәктәбләрдә апардығымыз бир сыра тәчрүбәләрә әсә
сән белә нәтичәжә кәлмишик ки, синонимика үзрә ишләри
тәшкилиндә ашағыдакыларә хүсуси диггәт јетирмәк фәјда
лы олур.

1) Синонимика үзәриндә иш сөз үзәриндә ишин мүһү
бир компоненти кими, үмумијјәтлә, үслубијјата даир ишлә
рин апарычы голуну тәшкил едир.

Шакирдләр елми әсәрлә бәдии әсәрин, фелјетонла очер
кин, әмәли сәнәдләрлә шәхси јазышманын, публицистик
илә данышыг дилинин (шифаһи анлашманын) вә с. өзүнә
мәхсус үслуба малик олдуғуну дүзкүн тәсәввүр етмәлидир
ләр. Онлар синонимләрдән истифадә едәркән коммуникаси
янын һансы үслубла бағлы олдуғуну һәмишә нәзәрә алма
лыдырлар. Баша дүшмәлидирләр ки, очеркдә ишләдилән сө
зүн синонимлик сырасындан фелјетон үчүн еләләри сечили
ки, тәнгид вә ја кинајә габарыг шәкилдә ифадә едилсин
Мәсәлән, јухарыда верилмиш синонимлик сырасындан дү
демирди ифадәсини очеркдә ишләтмәк мүнәсибдирсә, фы
рылдаг кәлирди, көздән пәрдә асырды ифадәсини фелјетон
да ишләтмәк даһа дүзкүндүр.

2) Шакирдләрлә апарылан үслуб мәшғәләләри әдәби
нөв жанр бахымындан фактик дил материаллары илә зәһи
кин олмалыдыр. Бу мәгсәдлә бөјүк шаиримиз М. Ә. Саби
рин әсәрләриндә олан зәһкин дил фактларындан истифадә
едилмәси әһәмијјәтли нәтичәжә кәтириб чыхарыр. Сөз ачма
данышма, гәмдән чатлајыр-гәмдән гысылыр, лағ-лағ даныш
маг—бош-бош данышмаг кими ифадәләрин М. Ә. Сабири
әсәрләриндә нечә јерли-јериндә ишләнмәсини шакирдләр
ајдылашдырмагла мүәллим онлары мәсәләнин маһијјәти
нә јахынлашдырыр. Бәдии, елми, публицистик әсәрләрин
дили үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил етмәк
бу иши даһа да сәмәрәләшдирмәк мүмкүндүр.

3) Әмәли јазыларда—әризә, шәһадәтнамә, е’тибарнама
тәрчүмеји-һал, протокол, гәтнамә вә с. трафарет чүмлә
ләрдән, стандарт ифадәләрдән истифадә етмәк мәсләһәт кө
рүлүр. Белә јазылары ичра едәркән синонимлик сырасы

дан мувафиг синоним сечмәк үчүн «ахтарышлар апармаға»
о гәдәр дә еһтијач олмур. Сәнәдләрдә сөзләр «бирдәфәлик
өз јерини тапыр», онларын моделини өјрәнмәк вә һәмин мо
делләри дә ишләтмәк лазымдыр. Ајдын мәсәләдир ки, буну
бәдии әсәрләрин, журнал вә газет мәғаләләринин, радио вә
телевизија верилишләринин дилинә шамил етмәк олмас.

4) Сөз үзәриндә иш, хүсусән синонимика илә әлағәдар
апарылан ишләр шакирдләри нитгдә етика көзләмәжә өјрәт
мәжә алышдырмаг бахымындан да чох фәјдалыдыр. Ахы
етика инсанын хасијјәти илә бағлы олдуғу кими, онун нитг
мәдәнијјәти илә дә бирбаша бағлыдыр.

Синонимләрлә әлағәдар апарылан иш заманы мүәллим
ејни фикрин бир синонимлик сырасындан көтүрүлмүш мүх
тәлиф сөз вә ифадәләрлә дејилмәсинин динләјичијә тә’сир
нә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәклә онларда мәдәни
нитг вәрдишләри тәрбијә едир, вулгар сөз вә ифадәләрдән
истифадәнин нитг мәдәнијјәти анлајышы илә бир сыраја
сығмадығыны әјани сурәтдә нүмајиш етдирир. Бу бахымдан
ашағыдакы чүмләләрдә ејни синонимлик сырасындан көтү
рүлмүш ики ифадәнин мә’наја кәтирдији фикир чаларлығы
ны вә емосионаллығыны нәзәрдән кечирәк.

Дәстә рәһбәри деди: Әләвијјә вә Надир пис охујурлар—
Әләвијјә вә Надир јахшы охумурлар.

Бунлардан һансынын динләјичијә нечә тә’сир едәчәји
ни ајдылашдырмаға еһтијач јохдур. Демәк, етика хатири
нә дә синонимләр сырасындан мүнәсиб оланыны сечмәк мү
һүм шәртдир. Бу, хүсуси бачарыг вә һәссаслыг тәләб едир.

Нәтичә олараг гејд етмәлијик ки, сөзүн нитгдә јерли-је
риндә ишләнмәси коммуникасија просесиндә чидди мәсәлә
дир. Шакирдләр буну дүјмәли, белә бачарыға јијәләнмәли
дирләр. Азәрбајчан дили мүәллим шакирдләрдә буна аид
бачарыглар јаратмагда дәрсин имканларындан сәмәрәли ис
тифадә етмәжә хүсуси диггәт јетирмәлидир.

ФОЛКЛОРА АИД ПРОГРАМЛАШДЫРЫЛМЫШ КАРТОЧКАЛАРЛА ДӘРСИН ТӘШКИЛИ

Җәсәдбала МӘММӘДОВ

Гусар району, Аваран кәнд мәктәбинин мұәллимин

МУӘЛЛИМИН педагожи просесдә ичра етмәли олдуғу бугун вәзифәләр (прогнозлашдырма, планлашдырма, гәрәрын ичрасы, јохлама вә корректә) онун объекти идарә етмә функцијасына дахилдир. Мәгсәди һәјата кечирмәјин эффект-лији просесин идарә едилмәси сәвијјәси илә шәртләнир. Һәр чүр мәгсәдли просесдә олдуғу кими, тәлим-тәрбијә просесиндә дә идарәетмә иши субъектлә объект арасында мубәдилә олунан информасија ахынынын (дүз әләгә, әкс-әләгә вә алынмыш мәлүматын ишләнмәси) интенсивлији илә ре-аллашыр.

Елми-техники ингилаблар әсриндә һәјатын тәләбләринә чаваб верә билмәјән ән'әнәви үсулларын чатышмазлыгларыны арадан галдырмаг үчүн партија вә һөкүмәтимиз тәлим просесинә јени үсулларын, техники васитәләрин вә мүстәғил билик алмаг бачарыгларыны ашылајән иш формаларынын кәтирилмәсини зәрури һесап етмишдир. Һәр ики проблемин там һәллини реаллашдыра билмәк имканына малик олан педагожи кибернетика јалныз шакирд-машын контактыны тәмин едән дидактик материалларын көмәји илә мәктәб һәјатына јол ача билир. Бу чүр васитәләрдән бири һәм машынлы, һәм дә машынсыз тәлим просесиндә истифадә олуна билән фолклора аид програмлашдырылмыш карточкалардыр.

Бәди әсәрләри тәдрис едәркән онларын тәрбијәви тәсирини шәртләндирән емоционаллыгы артырмаг үчүн лаконик һикмәтләри һифз еләјән фолклор нүмунәләринә мұрачиәт етмәк зәруридир. Ләкин ән'әнәви дәрсләрдә мұәллимин информасијаны мубәдилә етмәк имканларынын мән-

дуллуғу үзүндән һәјата кечирилә билмәјән әмәли әкс-әләгә фәрдиләшдирмәнин, фәрдиләшдирмә дифференциаллашдырма-нын, дифференциаллашдырма адаптасијанын, адаптасија емоционаллыгы, емоционаллыг исә өз нөвбәсиндә интенсивли-јин реаллашмасына мане олур.

Фолклор нүмунәләринин өјрәнилмәсинин кибернетик принципләрә әсасланараг тәшкили мұәллимин интенсив әмәли әкс-әләгә просесини идарә етмәк имканларыны гат-гат артырыр. Академик А. И. Берг демишкән: «Идарәетмәнин јекәнә јолу кибернетикадыр».

Тәчрүбәмизи конкрет бир мөвзунун тәдриси илә әләгә-ләндирәк. Дөрдүнчү сифидә М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, даг чичәји» әсәрини кечәркән шакирдләрә евдә әсәрин идејасына, мәзмунуна, сурәтләринин сәчијјәсинә ујғун фолк-лор нүмунәләрини (аталар сөзләри, бајаты вә с) тапыб өј-рәнмәк тапшырылды. Нөвбәти дәрслә нөвбә илә һәр ша-кирд өјрәндији нүмунәни сөјләди. Јолдашлары һәмин нүму-нәнин идејасыны вә һансы сурәтә аид олдуғуну тапыр, ону јадда сахламаға чалышдылар. Нүмунәләр әкс-әләгә фаси-ләләри илә ферромагнит лентинә јазылды. 4—5 дегигә да-вам едән бу ишдән сонра һәр шакирд өз дөфтәриндә өзүнүн журнал үзрә нөмрәсини вә сөјләдији нүмунәнин бир һиссә-сини аталар сөзләринин јарымчыны, бајаты вә тапмачаларын исә бир мисрасыны јазыб мұәллимин көстәрдији истигамәт-дә отурмуш јолдашына етурду. Дөфтәри алан шакирд дә је-ни сәтирдән өзүнүн журнал үзрә нөмрәсини вә дәрсин әв-вәлиндә сөјләдији нүмунәнин бир һиссәсини јазды. 3-чү вә 4-чү шакирдләр дә ејни иши ердүләр. 5, 6, 7 вә 8-чи шакирдләр исә һәмин дөфтәри аланда, орада јазылмыш јарымчыг фолк-лор нүмунәләрини тамамлајараг гаршысына өзләринин журнал үзрә нөмрәләрини әләвә етдиләр.

Јазы тахтасында тапшырыгын шәрти вә тәдрис олунан әсәрдәки образларын адлары јазылараг кодлашдырылды. Кодлары шүүрлу сурәтдә ахтармајән шакирдләри гејдә ал-маг үчүн онлара алдадычы алтернатив дә (әсәрдә олмајән образ) артырылмышды. Мәсәлән:

«Дөфтәринизи мұәјјән олунмуш истигамәтдә дәјишди-рәрәк орадакы сөзләрдән биткин нүмунәләр тәртиб едни. Јаранмыш фолклор нүмунәләринин һансы образа аид ол-дуғуну тапын.

О. Зәнчир.

Б. Дирсә хан.

А. Јасавулбашы.

В. Бугач

Сечдијиниз чавабларын гаршысындакы шифрәләри-гәмләри, һәрфләри сыра илә јазмағы унутмајын».

Шакирдләрин дәфтәрләриндә, тәхминән, ашағыдагы мәзмунда јазы алынды:

4. Јүз дәфә өлч...

21. Ад адамы бәзәмәз...

30. Кәләклә кәлән...

14. Доғруја...

5. ...завал јохдур.

16. ...күләклә же дәр.

28. ...бир дәфә бич.

7. ...адам ады бәзәр.

Һәм јазы тахтасында, һәм дә шакирдләрин дәфтәрләри дә јазыланлар карточкаларын ваһид системини әмәлә кәтирди.

Мәктәблиләрин бөјүк марағына сәбәб олан, дидактик материалларын һазырланмасынын ојун шәклиндә кечирилә бу формасы тәкчә мүәллими артыг зәһмәтдән азад етми һәм дә шакирдләрин ичтимаи-фајдалы әмәјә чәлб олунына сына стимул јарадараг тәлимин мәзмунуну зәнкинләшдирир, онларда елми тәфәккүрүн еркән формалашмасын дәрсдә емоционаллығын јүксәлдилмәсинә көмәк кәстәри.

Шакирдләр тәртиб олуныш карточкаларын дөвријјәсини давам етдирәрәк кодларыны тапырлар. Мүәллим шакирдләрин тапдығы кодлары «шаблон»ла (јухарыдакы карточкада 28B16A5B) мүгајисә едәрәк һәм 3—4 дәгигә әрзиндә 800—500 чавабы гијмәтләндирир, һәм дә шакирдләрин фәалијјәтләринә дәгиг диагноз тојараг просеси корректә елди билир.

Шакирдләр кедишаты рәгәмләрдә әкс олуна бу просес дә мүәллимин гијмәтләндирәчәји кодлары шаблона уяғулашдырмағ үчүн фолклор нүмунәләрини өјрәнмәји, онларын маһијјәтини, идејасыны дәрк етмәји, тәдрис олуна әсәри мөһкәм мәнимсәмәји, һадисәләри партија вә һөкүмәт тимизин мүгәддәс гануналарында, коммунист әхлағ нормаларында өз әксини тапмыш гајдаларын тәләбинә ујғун гијмәтләндирмәји бачармалыдырлар.

Дүзкүн олмајан һәр бир код тәлим-тәрбијә просесиндәки нөгсаны ифадә едир. Мәсәлән, јухарыдакы карточка

дан ашагыдакы кодлары сечэн шакирдлэрини фәрди кејфијетлэрини бу чүр характеризэ етмэк олар:

1. «О» кодуну јазан шакирди тәлим етмэк јох, тәрбијэ етмэк лазымдыр. Чүнки тәдрис олунап әсәрдә «Зәнчир» сүзәти јохдур. О, механики шәкилдә гаршысындакы шифри көчүрмәклә кифајетләнмишдир.

2. 28B7B16A5B кодларыны тапан шакирд фәалдыр, мәс'улијетлидир, бачарыглыдыр, һәмин фолклор нүмунәләрини идејасыны, әсәрин мәзмунуну вә орадакы сурәтлэрини мәчијәсини мәнимсәмишдир.

3. 21... 14... 30... 4... кодларыны јазан шакирд фолклор нүмунәләрини динләнилмәсиндә диггәтли олмамышдыр; «4 №-ли» шакирдин сөјләдији аталар сөзүнү мәнимсәмәмиш, коду јолдашындан көчүрмүшдүр.

4. Шакирдин јаздыгы нөмрәләр дүздүр, амма һәрфләр түз дејил. О ја аталар сөзлэрини сәчијәсинә ујғун группашыра билмәмиш, јахуд да әсәрдә онларын мөвгејини, нағыын сүжетини пис мәнимсәмишдир. Диагнозу дәгигләшдирмәк үчүн сизә ашагыдакы мәзмунда јардымчы карточка веләилмәлидир.

1. Кәләк кәлән ким иди?
2. Хәбәри јохламадан тәләсик гәрар чыхаран ким иди?
3. Һадисәлэрин гурбаны олан доғру заваллынын ады нә иди?
4. Буғач.
5. Јасавулбашы.
6. Дирсә хан.

Шакирд бурада «564» кодуну тапа билсә, она биринчи диагноз, тапа билмәсә, икинчи диагноз аиддир.

Бу диагнозларын јүзләрлә варианты ола биләр, лакин бу вариантларда кодлар мүәллимин фәалијәтини елми чәтәдән истигамәтләндирә билир. Илк дәрсләрдән башлаја-раг шакирдләр кодлашдырылмыш әмәлијатларла шүүрлу сурәтдә, вичданла вә мүстәгил ишләмәјә чалышырлар. Онлар инанырлар ки, кодлар бүтүн кизли фәалијәтлэри мүәллимә диктә едир; һәр позулмуш гајда, сахталашдырылмыш мә'лумат үчүн шакирд һәм ашағы гијмәт алачаг, һәм дә әла-вә тапшырыглары јеринә јетирмәк мәчбуријәтиндә гала-чагдыр.

Кибернетик комплексләрлә тәһиз едилмиш автоматлашдырылмыш синифләрдә кодлашдырылмыш әмәлијатлары јохламаг вә тәһлил етмәк үчүн чәми 30—40 санијә

вахт кифајат едер. Машылы тәлим һәм фасиләсиз харичә акс-әлагәни, һәм дә дахили әкс-әлагәни интенсивләшдирмәк лә процесини оптимал идарәсизә әлверишли шәраит јарадыр.

Карточкаларла ишдән сонра дидактик ојун кечирилир. Бунун үчүн биринчи партадакы шакирд әлверишли мөвзудә аталар сөзүнүн вә ја тапмачанын јарысыны дејир, икинчи шакирд исә онун дејиниңи тамамлајыр. Биринчи шакирд јолдашының чавабы илә разылашырса, отуруп, икинчи шакирд үчүнчүгә башга бир фолклор нүмунәсинин бир һиссәсини сөјләјир, үчүнчүсү ону тамамлајыр вә н. а. Јолдашының дејдиңи нүмунәни тамамлаја билмәјән шакирд ајаг үстә галыр, нөвбәти шакирд онун әвәзинә чаваб верир. Дөвријә баша чатдыдан сонра ајагүстә галанлар икинчи дефләјиширлер. Јолдашларының сөјләдиңи фолклор нүмунәләрини тәкрар етмәјән, әксәр шакирдләрин тамамлаја билмәдиңи аталар сөзүнү, бајатыны вә ја тапмачаны дејән, карточкадакы кодлары дүзкүн тапан шакирд галиб сајылыр вә јүксәк гијмәт алыр. Синфин фолклор дүнјасына сәјаһәтә 2—3 дәгигәјә баша чатыр.

Өјрәниламиш фолклор нүмунәләрини мөвзу илә әлагәләндирмәк үчүн кодлашдырылмыш диспут мәшгәләси кечилир. Бунун үчүн шакирдләр әсәрдәки һадисәләри ардыңыл сөјләјир, сурәтләри сәчијәләндирир, јери кәлдикчә мувафиг фолклор ишчиләриндән истифадә едирләр. Мәсәлә:

4. —Бајрам күнү дејүшдүрмәјә кәтирилән буғалардан бири зәнчири гырыб гадынларын үзәринә чумур.

5. —Тој күнүнү јаса дөндәрәчәкди.

2. —Дирсә ханын оғлу көзү гызмыш буғаны јыхыб боғазыны кәсир.

7. —Тәмиз ад газанмаг икидин нишанәсидир.

6. —Дәдә Горгуд онун адыны Буғач гојур.

1. —(Бајаты)

8. —Ад адамы бәзәмәз, адам ады бәзәјәр.

3. —Буғачын шан-шөһрәтинә пахыллыг едән јасавул башы Дирсә хана сөјләјир ки, оғлун сәни өлдүрмәк истәјир.

0. —Нә үчүн?..

2. —Гурд тукуну дејишәр, хасијјәтини дејишмәз.

1. —Әсәрдәки мүсбәт сурәтләр һаһсылардыр?

13. —Буғач вә онун анасы Анахатун.

4. —Дирсә хан да мүсбәт сурәтдир.

6. —Јох. О, оғлуңу јаралајыр.

Шакирдләр мусәһибәдә иштирак етмәклә бәрабәр, дејилмиш фикрә ујғун алтернативләри һәммин шакирдин шәрти нөмрәсинин гаршысында јазырлар. Мүәллим бу заман процесини корректә етмәк үчүн мүхтәлиф тапшырыглар верир, онларын гаршысына јәни проблемләр гојур вә ејни заманда шакирдләрин фикри әмәлијјатларыны тәртиб етдији еталон «ачарла» мугәјисә етмәклә әкс-әлагә јарадыр.

Белә дәрсләрдә шакирдләрин һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитгләри инкишаф едир, онларда өзүнүн вә јолдашларының нитгләринә тәнгиди мунасибәт формалашыр. Дәф-тәрләри дөвр едәркән онлар мувафиг редактә әмәлијјат апарыр, разылашмадыглары фикирләри музакирә едирләр. Програмлашдырылмыш карточкалар тәтбиг олуған дәрсдә интенсивлик сон дәрәчә артыр, «дүшүнмәјән бош баш, әлиндә иши олмајән шакирд» (К. Д. Ушински) галмыр. Кодларың көмәји илә јарадылан әкс-әлагә мүәллимә имкан верир ки, тәрбијә процесини прогнозлашдырмаг үчүн бүтүн шакирдләрин фәалијјәтләринә, билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсинә, шәхси кејфијјәтләринә (доғручулуг, сәмимилик, шүүрлулуг, мәс'улијјәтлилик, фантазија бачарыгы вә с.) дәгиг диагноз гојсун. Хүсусилә шәхси кејфијјәтләри јохламаг, тәрбијә процесиндәки түсурлары ашкар едиб ислаһ етмәк ишини систематик тәшкилиндә кибернетик пријомларың чох бөјүк имканлары вардыр. Ән'әнәви тәлим үсулларының кибернетик үсулларла вәһдәтдә олдуғу бу чүр дәрсләр бир тәрәфдән шакирдләрдә тәлимә мараг ојадыр, мәнтиги муһакимәни, јарадычы габилитәтләри инкишаф етдирир, коммунист әхлагыны тәрбијә едир, онларын интеллектуал сәвијјәләрини јүксәлдир вә мә'нәвијјатыны зәнкинләшдирир; диқәр тәрәфдән, мүәллим әкс-әлагә илә алдығы информасијаны сыхлашдырмагла өзүнүн идарә етмәк ишини ән'әнәви шәкилдә автоматлашдыра билир. Бу, мүәллими лүзумсуз ишләрдән азад едәрәк, фәрди јанашмаг үчүн әлава вәхт верир. Интенсивлијин јүксәлмәсинә бахмајараг, о, оператив әкс-әлагәнин көмәји илә шакирдләрин мүстәгил ишләрини оптимал идарә етмәк имканы әлдә едир.

Иш тәчрүбәмиз көстәрир ки, әксәр мүтәхәссисләрин дүшүндүјү кими, ән'әнәви тәлим процесинә педагожи кибернетиканың кәлмәси мөвчуд тәлим үсулларыны идарәетмә бахымындан тәкмилләшдирмәјә кениш имканлар јарада билир.

АЗЭРБАЙҶАН ДИЛИ ВЭ ЭДЭБИЈАТДАН ШАКИРДЛЭРИН ЧАРИ БИЛИЈИНИ НЕЧЭ ГИЈМЭТЛЭНДИРИРЭМ

Әфшан ЧАББАРОВА-РӘБИМОВА
Бакидағы 173 нөмрәли мәктәбиннән мүүәллимин

ИНГИЛАБА гәдәрки Русиянын омумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин билијини һесаба алмағ үчүн 5 вә 1 баллыг гијмәт системләри мөвчуд иди. ССРИ-нин ибтидаи сәккизиллик, орта мәктәбләриндә вә хусуси орта мәктәбләрдә 1944-чү илдән 5 баллы гијмәт системи тәтбиғ олунар: 5—әлә, 4—јахшы, 3—орта, 2—пис, 1—чоһ пис. Бәзи дәвләтләрдә, мәсәлән, АДР-дә тәтбиғ олунан 5 баллы гијмәт системиндә 1 ән јүксәк бал һесаф олунар. Һазырда Нидерландда 10, Италијада исә 11 гијмәт—бал системиндән истифадә едиләр.

Тәлим мүүәффәғијәтинин гијмәтләндирилмәсиндә шакирдләрин билик вә бачарығына верилән гијмәтин әдаләтли вә объектив олмасы, гијмәтләндирмәдә бүтүн шакирдләрејни тәләбкардыгла јанашылмасы мүнүм педагожи тәләбләрдән һесаф олунар.

Мүүәллим шакирдин билијинә гијмәт верәркән ону дәркәтмә вә билији тәтбиғәтмә габилитәтини әсас кәтүрүр. Тәлимин марағлы дурулдуғу јердә гијмәт хусуси мәһим вә әһәмийәт кәсб едир.

Гијмәт тәлимдә јекүн акты дејил, о, устад мүүәллимин әлиндә мүсбәт емосијалар мәнбәјидир, шакирд шәхсијәтләндә инамы күчләндирән тәрбијә васитәсидир, дәрин, әсаслы биликләрә јијәләнмәк үчүн бир көрпүдүр.

В. А. Сухомлински јазырды: «Әкәр инсанда ушаг шәхсијәтинә инам јохдурса, әкәр о, кичик бир уғурсузлуғда шикәјәтләнир, руһдан дүшүрсә, әкәр о, көрдүјү ишин мүсбәт нәтичәсинә инанмырса, белә адамын мәктәбдә һеч би тәсири јохдур, о јалныз ушағлары шикәст едә биләр».

Мүсбәт гијмәт, хош рефтар, тәмкин вә мәһәббәт, мүсбәт емосијалар јарадыр.

Тәлим процесини шакирдләрин мүстәғиллијини, фәаллығыны тәмин етмәлидир. Бу јохдурса, демәк, шакирдин инкишафы да јохдур. О мүүәллим мүүәффәғијәт газаныр кә бүтүн синфини фәаллығыны тәмин едә билир. Бу исә мүүә

лимдән дәрин билик, сәнәт севкиси, педагожи усталыг, ушағлары сонсуз мәһәббәт тәләб едир. Мәһнур алман демократ педагогу Ф. В. Дистервергин дејлији кими: «Инкишаф вә тәһсил һеч бир адама һазыр шәкилдә верилә билмәз. Һәр кәс буна өз шәхси фәалијәти, фәрди гүввә, фәрди кәркинлик нәтичәсиндә наил ола биләр. Әкс тәғдирдә инсанда јалныз һәјмәчән емосијалары јараныр». Мүүәллимин усталығы һәр бир шакирдин шәхси фәалијәтини, фәрди гүввәсини тәшкил етмәјиндәдир.

Педагожи әдәбијатда билији һесаба алмағын ашағындағы үсуллары кәстәрилмишдир:

1) шифаһи сорғу; 2) шакирдләрин синифдә мүстәғил ишләри; 3) јохлама јазы ишләри; 4) ев јазы ишләри; 5) күндәлик мүшаһидә.

Шифаһи сорғу шакирд билијинин һәчмини вә дәринлијини ашкар етмәк үчүн бөјүк әһәмијәт кәсб едир. Шифаһи сорғу заманы шакирдин билији, билији ифадәтмә тәрзи объектив јохланылыр. Лакин бу сорғунун гүсүрлу чәһәти дә вар. Мүүәллим шифаһи сорғуја алудәчилик кәстәрсә, 45 дәгигәлик дәрс вахтынын чоһ һиссәсини итирмиш олар.

Шифаһи сорғуда һәр дәрс әрзиндә 7—8 шакирдин билијини гијмәтләндирмәк үчүн (15—17 дәгигә әрзиндә) ашағындағы пријомлардан истифадә едирәм:

1. Үч нәфәрин шифаһи чавабыны бүтүн синиф дияләјир (онлардан һәр биринә јолдашлары бир нечә суал да верә биләрләр). Шифаһи чаваба чәлб едиләнләрә конкрет суал верилир. Мәсәлән, мөвзу «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда гадын сурәтләридирсә, шакирдләрдән биринә Зејнәб, дикәринә Шәрәф, үчүнчүсүнә Иззәт сурәтләри һагғында данышмағ тәклиф олунар. Дөрд нәфәрә исә карточкалардағы суаллара әсасән јазылы чаваб һазырламағ тапшырылыр.

Карточка 1.

- 1) Зејнәб сурәтинин мәрдијини, чәсарәтчилијини кәстәрән эпизодлары ғыса гејд ет.
- 2) Роман вә новестин фәрғи нәдәдир?

Карточка 2.

- 1) Иззәтин бөдбәхтлијинин сәбәбини нә илә изаһ едә биләрсән? Ону мүүәсир гадындарымызла мугајисә ет.
- 2) Зирвә нәдир? Дүјүн нәдир?

Карточка 3.

- 1) Шөрөфин залым, побуд Худаяр бәдән бошанмаг истәмәмә
синин себоби не иди?
2) Ачылыш вә дүҗүнү мугајисәләндир.

Карточка 4.

- 1) Ингилабдан өввәлки гадынларымызын вәзијјәти илә букуң
кү гадынларымызын чөмијјәтдә тутдуглары мөвгеји мугајисә ет.
2) Некајә илә повестин фәрги нөдәдир?
Карточкалардакы суаллара јазылы чаваб һазырлајан-
лардан ким һансы суала чаваб верә билмирсә, башга ша-
кирдләрден шифаһи чаваб алыныр.

Шифаһи сорғунун башга нөвү. IV синиф. Әдәбијјат дәр-
си. М. Ибраһимовун «Гырмызы галстук» әсәринин мәзмуну-
ну сорушурам. Шакирдләр некајәјә аид јаздыглары план-
лардан бирини охујур, сорғуја чаваб верән шакирд һәмин
план әтрафында данышыр. Сонра синиф шакирдә некајәјә
вә ја әдәбијјат нәзәријјәсинә аид суаллар верир, јахуд әлава
ше'р парчасы сөјләмәји тәклиф едир.

Һәр һансы мөвзуну план әсасында данышдырмаг ша-
кирдә мәс'улијјәт һиссини артырыр, о һәм јени дәрс кечи-
ләркән, һәм дә евдә некајәнин адыны охујаркән диггәтли
фәал олур, абзаслардан әсас фикирләри, тезисләри сечир,
мәзмуну сәтһи јох, шүүрлу гаврајыр.

Һәр рүбдә бир нечә дәфә мүхтәлиф синифләрдә кечилән
мөвзуну шакирдләрин нечә мәнимсәдикләрини һесаба алмаг
үчүн күтләви јазылы сорғудан истифадә едирәм. Мә-
сәлән, «Бөјүк дајаг» әсәринин мәзмунуну сорушаркән синиф
6 вариантлы тапшырыг верирәм (20 дәгигә):

I вариант (1-чи сыра). Рүстәм киши вә Салман хәттини гы-
сача гејд ет.

II вариант (2-чи сыра). Гараш вә Маја хәттини јаз.

III вариант (3-чү сыра). Јарышан колхозлар вә онларын
сәдрләри.

IV вариант (4-чү сыра). Рүстәм кишинин «достлары».

V вариант (5-чи сыра). Телли, чобан Кәрәм, Гошатхан һа-
гында јаз.

VI вариант (6-чы сыра). Рүстәм кишинин нөгсанлары
иди?

20 дәгигә әрзиндә белә мүстәгил тапшырыглары јерин-
јетирән шакирдләрин әсәри там охујуб-охумамасы дәрһа-
мүәллимә ајдын олур. Белә јазылы чавабларын јохланы-
масы 10—15 дәгигә чәкир.

Һәр һансы әсәри тәдрис етмәјә башлајанда шакирдләрдә
әсәри там охујуб-охумадыгларыны сорушурам вә дәфтәр

чәмдә мұвафиг гејдләр апарырам. Охумајанлара әлавә 10 күн вахт верирәм.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин билијини ашкара чыхармаг вә гијмәтләндирмәк үчүн әкс-әлагәнин көзәл васитәләриндән олан карточкалар, сигнал карточкалары, перфокартлардан кениш истифадә едирәм. Бә'зән шакирдләрә мұхтәлиф тапшырыглар верирәм: јазылышы чәтин 5 сөзү чүмләләрдә ишләдин, онлардан 2-сини син-тактик тәһлил един. Белә шәраитдә зәиф шакирдләрлә ишләмәјә, онларын билијини гијмәтләндирмәјә имкан олур. Өјрәдичи јазы дәрсләриндә, сәһвләр үзәриндә иш мәшғәләләриндә шакирдләрин мұхтәлиф үслуби әмәлијјаг апармасы, гүсурлу чүмләләри редактә етмәси, грамматик гајдалары јада сала билмәси онларын тәфәккүр фәалијјәтинин инқишафына, иради кејфијјәтләринин мөһкәмләnmәсинә тә'сир көстәрир.

Тез-тез синифдә шәкилләр (һәр шакирдә ајрыча шәкилли откритка—вәрәгә верилир), диафилмләр, епиднаскопда көстәрилән диапозитивләр, кичик тәмсилләр үзрә өјрәдичи-јарадычы јазылар тапшырырам. Јазы ишиндә бурахылмыш сәһвләри шакирдләрин өзләринә вә јолдашларына редактә етдирир, орфографија, үслубијјат үзрә чалышмалар апарыр, белә мәшғәләләрдә дә шакирдләри өз сәһвләрини ислаһ етмәјә, грамматик, үслуби нормалара јијәләймәјә һәвәсләндирир, бу просесдә онлардан чохунун фәалијјәтини вә билијини гијмәтләндирирәм.

Јазы ишиндәки сәһвләр үзәриндә иш дәрси. Јазы ишинин нәтичәси һаггында данышырам. Мүвәффәгијјәтли јазылары нүмајиш етдирирәм. Јазыда бурахылан характерик сәһвләрлә шакирдләри таныш етмәк үчүн онларын диггәтини кодоскоп материалына чәлб едирәм. Мәсәлән, шакирдләрдән бә'зиләри мәшһур, наилијјәт, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, мүвәффәгијјәт, кәнд тәсәррүфаты сөзләринин јазылышында, бә'зиләри мүасир, көркәмли, кәндиң тарла-ларында кәлмәләрини сәтирдән-сәтрә кечирәркән сәһвә јол верибләр. Кодоскоп материалына үслуби чәһәтдән гүсурлу чүмләләр дә гејд едилиб:

- 1) һамы јүксәк мәнсул уғрунда инадла чалышырдылар.
 - 2) **Колхозчулар** истифадәсиз торпаглары әкинә јарарлы һала салмаг үчүн гәрар гәбул етдиләр. Ертәси күн **колхозчу-**
4. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3.

лар һәмнин сәһәҗә кәлдиләр. 3) Гураглыгла чидди мүбаһисә башлады.

Шакирдләр јолдашларынын чүмлөләриндә апардыглары тәсһий вариантыны сөҗләјир, сәһвин һансы лексик, грамматик һөгсанла бағлы олдуғуну ајдынлашдырырлар. Бундан сонра дәфтәрләр дүзәлиш үчүн шакирдләрә пәјланыр. Шакирдләр сәһвләрини дүзәлдир, онлара ајдын олмајан дүзәлишләрин сәбәбинн сорушурлар. Јазыдан «2» гијмәт аланлар да олур. Белә шакирдләри фәалијјәтә гошмағ, ишә һәвәсләндирмәк үчүн синфә билдирирәм:

—Јазы ишиндәки бүтүн сәһвләри дүзәлдиб гаршысында гајданы јазан шакирд «5» гијмәт алачағ...

Гијмәти журналын чари дәрс графикасына јазырам.

Дүзәлиши тамамлајан шакирдләрин дәфтәрләрини јығыр, јохлајыр вә сечмә јолла гијмәтләндирирәм. Бу, шакирдләрдә бөјүк марағ, һәвәс доғурур. Белә систематик иш онларын јазылы нитг мәдәнијјәтинин сәвијјәсини јүксәлдир.

Перфокартла бүтүн шакирдләрин билијини 15 дәгигә әрзиндә гијмәтләндирирәм. Тәсәввүр едәк ки, перфокарт јохламасындан 5 нәфәр гејри-мүвәффәғ гијмәтә лајиг көрүлүб. Мән «4», «5» гијмәтләри журнала көчүрмәјә тәләсир, «2» гијмәти ислаһ етмәк үчүн шакирдә имкан верирәм.

Азәрбајҗан дилиндән конкрет бир дәрсдә шакирдләрин чари билијинин нечә гијмәтләндирилмәсинә диггәт јетирәк. (Мөвзу: Умумиләшдиричи сөзләр; кечмиш дәрс: һәмчинс үзвләр арасында веркүлүн ишләдилмәси.).

Дәрсин медиши.

1) Ев тапшырығынын ичрасы јохланыр.

2) Орфография үчдәгиглији. Јазы ишләриидә сәһвә јол верилмәсинә еһтимал олуған 5—6 сөз вә ја сөз бирләшмәси кодоскоп васитәсилә ишығландырылыр (тәәссурут, мә'лумат, истеһза, Совет Иттифәгы Гәһрәманы, мүталиә). Шакирдләрә һәмнин сөзләри евдә чүмлөләрдә ишләтмәк тапшырылыр. Сөзләрин мә'насы сорушулуур вә дегигләшдирилир.

3) 5 нәфәрә карточкаларда јазылап шөртләри јеринә јетирмәк тапшырылыр. 4 нәфәр лөвһәдә (лөвһә елидир), 1 нәфәр исә әјләшәрәк ишләјир.

4) Шакирдләр ев тапшырығыны охујур, һәмчинс үзвләрин һөвләри, һәмчинс үзвләр арасында ишләдилән бағлајычылар вә дурғу ишарәләри һаггында изаһат верирләр.

5) Карточкалар үзрә тапшырыгы јеринә јетирән шакирдләрин билији гијмәтләндирилир (онлара кечилмиш грамматик мөвзуларә, әјрәдилмиш јазылышы чәтин сөзләрә аид әләвә суаллар верилир).

6) Мүәллим кечмиш дәрси јекунлашдырмағ вә јени дәрсә кириш јаратмағ үчүн мүсаһибә апарыр вә проблемли вәзијјәт јарадыр: с у а л:—Чүмлөдә һәмчинс үзвләрин сајы 9—10-а чатырса, бу, нитгдә ағырлығ, јоручулуг јарадыр. Нечә етмәли ки, мә'наны тәһриф етмәдән чүмләни јығчамлашдырмағ мүмкүн олсун?

Шакирдләр дүшүнүрләр. Мүәллим онларда бу чавабы тапмаға марағ ојадыр. Сөзүнә давам едир:

—Инди бу чүмләдә диггәтлә гулаг асын вә ону јығчамлашдырмаға чәһд един: «Мән Низами Кәһчәвинин, Фүзулинин, В. Шекспири, В. Гүҗонун, М. Ф. Ахундовун, А. П. Чеховун, Л. Н. Толстојун, Н. Вәзировун, Ч. Чаббарлынын әсәрләрини севә-севә мүталиә едирәм». Ушағлар, бу чүмлөдә һәлә онларла көркәмли сәнәткарын ады чәкилмәјиб.

7) Кодоскопла иш. Лөвһәдә јени дәрсә аид, тәркибиядә үмумиләшдиричи сөзләр олан чүмлөләр ишығландырылыр (ч ү м л ә л ә р: «Һамы: партијачы, комсомолчу, битәрәф дә Вәтәнин чагырышына гошулду, алман ичғалчыларына гаршы мүбаризәјә галхды»; «Фәһлә, колхозчу, мүнәндис, мүәллим, гуллуғчу—бүтүн совет адамлары Л. И. Брежневин хатирә әсәрләрини бөјүк марағла, дөнә-дөнә мүталиә едирләр».

Лөвһәдәки чүмлөләр үзрә јени дәрс изаһ едилир. Шакирдләр һәмчинс үзвләри вә онлары үмумиләшдирән сөзләри тапырлар. үмумиләшдиричи сөзләрин јерини мүәјјәнләшдирир, һәмнин сөзләри иһтонәсијача фәргләндирирләр. Мүәллимн көмәји илә үмумиләшдиричи сөзләрин әсас әләмәтләринә әсасән шакирдләр тәһриф сөҗләјирләр.

8) Дәрслик үзрә иш. Шакирдләр 176 нөмрәли чалышманы ши-фаһи оларағ јеринә јетирир, үмумиләшдиричи сөзләр һаггында алыдығлары анлајышы мөһкәмләндирирләр (үмумиләшдиричи сөзләрин һәмчинс үзвләрин һамысына аид олуб, онлары үмумиләшдирмәси, үмумиләшдиричи сөзләрин һәмчинс үзвләрдән әввәл вә сонра ишләдилмәси, јеринә көрә ики һөгтә вә тире илә әјрылмәси, үмумиләшдиричи сөзләрин нитгин јығчамлығына мүсбәт тә'сири вә с.).

9) Сигнал карточкалары илә иш. Мүәллим шакирдләрә икн сигнал карточкасы илә ишләјәчәкләрини билдирир. Дәирә карточкасы һәмчинс үзвлү чүмлө үчүн, үчбучағ карточкасы исә үмумиләшдиричи сөз олан чүмлө үчүн нәзәрдә тутулуб. Мүәллим чүмлөләри (175 нөмрәли чалышмадан) охујур, шакирдләр исә сигнал карточкаларыны көстәрирләр.

Сигнал карточкаларыны сәһв галдыранлара һөгсанлар ајдынлашдырылыр.

10) Ев тапшырығларынын күндәликләрә јаздырылмәси вә изаһ едилмәси:

а) Дәрслик, 29 нөмрәли параграф, сәһ. 77—79, чәл. 177, 178.

б) Чәтин сөзләрин чүмлөләрдә ишләдилмәси.

11) Јени дәрси мөһкәмләндирәчәк вә јекунлашдырачағ јазылы чалышма. Јыр нәфәр лөвһәдә, галан шакирдләр исә дәфтәрләриндә чүмлөләр јазырлар. Һәмнин шакирд үмумиләшдиричи сөзләрин тәһрифини сөҗләјир, јерини көстәрир, һәр дурғу ишарәсинин ишләвмәси гајдасыны изаһ едир. Сонра башғасы лөвһәјә чагырылыр. О да ејни тәләби јеринә јетирир; үмумиләшдиричи сөзү һәмчинс үзвләрдән иһ-

тонасијача фэрглэндирир. Јеш дэрс мэнимсэмэсинэ керэ бир нечэ шакирдн билнн гнјмэтлэндирилнр. (Чүмлэлэр: а) Руслар, украјналылар, белорус вэ естонлар, ермэни вэ азэрбајчанлылар, өзбэк вэ та- чиклэр—олкэмизни бүтүн халглары бу гардашлыг айлэсиндэ јаша- јырлар. б) Дөјүш үчүн чох шеј: тэјјарэ, автомат, гумбара, танк ча- тышмырды. Јакин совет өскэрлэри мұһарибэдэ гэлэбэ чалдылар, чүнки онлар нэ үчүн вурушдугларыны ајдын дэрк едирдилэр.)

Азэрбајчан дили вэ эдэбијјатдан шакирдлэрин чари би- лијинин интенсив јохланылмасы вэ гнјмэтлэндирилмэси он- ларын фэннэ олан марағыны артырыр, жүндэлик дэрслэрэ мүнтэзэм һазырлашмаларына мүсбэт тэ'сир кестэрир.

ЭДЭБИЈЈАТ ДЭРСЛЭРИНДЭ ШАКИРДЛЭРИН ИДРАК ФЭАЛИЈЈАТИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМЭСИ ТЭЧРҮБЭСИНДЭН

Элван СЭФЭРӨВ,
Ајдын ЭҺМЭДӨВ,

Азэрбајчан ММТИ-нин эмэкдашлары

ШАКИРДЛЭРЭ өсаслы билнн вермэк, тэдрис олуна материалын шүүрлу мэнимсэнилмэсини тэ'мин етмэк үчүн онларын јарады- чы тэфэкүрлэринин, мүстэгил дүшүнмэ, дүзкүн нэтичэ чыхарма бачарыгларынын, мүгајисэлэр вэ үмумилэшдирмэлэр апармаг вэр- дишлэринин инкишаф етдирилмэси чох бөјүк өһөмијјэтэ маликдир. Экэр мүэллим тэ'лим просесиндэ шакирди дүшүнмэјэ, мүстэгил фи- кир сөјлэмэјэ, һэр һансы бир эдэби һадисэни, образы, фикри дикэри илэ мүгајисэ өгмэјэ истигамэтлэндирмирсэ, онда һэмин дэрсин мүс- бэт сэмэрэ вэрэчэјини сөјлэмэк чэтиндир.

Л. И. Брежнев јолдаш мүэллимлэрин үмумиттифаг гурултајын- дакы нитиндэ дејишдир: «Сиз ушаглара ријазиијјаты вэ тарихи, фи- зиканы вэ ја ичтнмаијјаты истэнилэн һэр һансы башга бир фэнни өјрэдэркэн, онлара јалныз һөјатда јазым олан билнклэр вермирси- низ һэм дэ бунунла бирликдэ онлара ишлэмэји, манеэлэри арадан галдырмаам, өзүнэ тэнгиди јанашмағы, өз гаршысында бөјүк мөг- сэдлэр гнјмағы өјрэдирсиниз. Башлычасы исэ, сиз онлара мүстэгил дүшүнмэји өјрэдирсиниз».

Шакирдлэрин тэфэкүр фэалијјэтлэринин гүввэтлэндирилмэси, онларда идраки мүстэгиллэјин инкишафы үчүн эдэбијјат дэрслэри сэнкин материал верир. Бэди өсэрлэрин тәһлили, инша јазыларын апарылмасы, охунмуш китабларын мүзакирэси вэ с. буна јакшы сү- бутдур. Бу саһэдэ мүстэгил ишлэрин сэмэрэли тәшкили хүсуси өһө- мијјэт кэсб едир.

Азэрбајчан Мөркэзи МТИ-нин Азэрбајчан дили вэ эдэбијјат тэдрис-методика кабинетинин эмэкдашлары габагчыл мүэллимлэ- рин иш тэчрүбэлэри илэ таныш оларкэн, онларын дэрслэрини мү-

шаһидә едәркән шакирдләрин әгли инкишафы мәсәләсинә, һәм ин мәсәләнин дәрәдә гоҗулушу вә һәллиһә хүсүси диггәт җетирирләр. Фикримизи фактларла әсасландыраг.

Сусанна Һүсејнова (Бақы, 54 нөмрәли мәктәб) дәрәс просесиндә мүстәғил ишләрин нүмунәви тәшкили бахымындан җахшы тәчрүбәҗә маликдир. О, педагоҗи әдәбијјатда шакирд мүстәғиллијинә верилән мөҗарларла (бәди әсәрин ајдын, рөван вә ифадәли охүсу, шакирдин бәди әсәрин маһијјәтинә нүфуз едә билмәси, газанылмыш билик, бачарыг вә вәрдишләри таныш олмајан дикәр бәди әсәр үзәриндә тәтбиғ етмәк) чидди әмәл едир вә ејни заманда онлары јени кеј-фијјәтләрлә зәнкинләшдирмәҗә чалышыр. Бу мәнада мүәллимин VI синифдә Н. Кәнчәвинин «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» мөвзү-сунда дедији дәрәсә нәзәр салаг.

Һәр шејдән әввәл, мүәллим ше'рин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли, сәлис охунмасына чидди фикир верди. Буна көрә дә о өзү ше'ри нүмунә үчүн бир дәфә охүду. Шакирдләр мүәллимин охү техникасыны диггәтлә мүшаһидә едир вә өзләри дә мүәллимин тапшырыгы илә ше'ри һиссә-һиссә охүјәркән һәр ифадәнин сәлислијинә, паузалара вә саирә чидди әмәл етмәҗә чалышырдылар. Сонра мүәллим ше'рин тәһлилинә башлады. Бу мөгсәдлә ашағыдакы мөвзү-сунда мүсаһибә тәшкил етди:

М. — Ушаглар, сизчә бу ше'ри јазмагда шаирин әсас фикри нә олмушдур?

Ш. — Бу ше'ри јазмагда шаирин әсас фикри инсанын өз әлинин зәһмәти илә јашамасынын нечә шәрәfli олдуғуну кәстәрмәк олмушдур.

Ш. — Һәм дә онун мөгсәди охүчуларда зәһмәт адамына мөһәббәт, әмәҗә хор баханлара исә тәнгид һисси јаратмагдыр.

М. — Ше'рин һансы мисралары сиздә зәһмәт адамына мөһәббәт вә рәғбәт ојадыр?

Ш. — Онунчүн өјрәтдим ки, әлими бу сәнәтә,
Бир күн сәнә әл ачыб дүшмәјим хәчаләтә.
Мән бир кәсә дејиләм хәзнәдән өтрү мөһтач,
Әлимин зәһмәтилә, тохдур көзүм, дејил ач.

Шакирдләр ше'рин әсас идејасыны җахшы мәнимсәдикләри үчүн чәтинлик чәкмәдән суаллара чаваб верирдиләр. Даһа сонра мүәллим дејиләнләри үмумиләшдирди. Әлкәмиздә әмәҗә, әмәк адамына кәстәрилән мүнәсибәтдән данышды. Шакирдләр билдикләри әмәк гәһ-рәмәнларынын адларыны чәкдиләр, партија вә һөкүмәтимизин он-лара вердији бөјүк гијмәти гејд етдиләр. Дәрәс она көрә мүсбәт, истә-нилән нәтичәни верди ки, бурада шакирдләрә дүшүнмәк, мүстәғил фикир демәк имканы јарадылмышды. Евә әләвә тапшырыг олараг «Инсан әмәклә учалыр» мөвзүсунда инша јазмаг тапшырылды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, С. Һүсејнованын әксәр дәрәсләри белә чанлы вә мөвзүнлу кечир. Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин күч-ләндирилмәси үчүн башга практик пријом вә методлардан да истифа-ләндирилмәси әмәк гәһ-рәмәнларынын адларыны чәкдиләр, партија вә һөкүмәтимизин он-лара вердији бөјүк гијмәти гејд етдиләр. Дәрәс она көрә мүсбәт, истә-нилән нәтичәни верди ки, бурада шакирдләрә дүшүнмәк, мүстәғил фикир демәк имканы јарадылмышды. Евә әләвә тапшырыг олараг «Инсан әмәклә учалыр» мөвзүсунда инша јазмаг тапшырылды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, С. Һүсејнованын әксәр дәрәсләри белә чанлы вә мөвзүнлу кечир. Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин күч-ләндирилмәси үчүн башга практик пријом вә методлардан да истифа-ләндирилмәси әмәк гәһ-рәмәнларынын адларыны чәкдиләр, партија вә һөкүмәтимизин он-лара вердији бөјүк гијмәти гејд етдиләр. Дәрәс она көрә мүсбәт, истә-нилән нәтичәни верди ки, бурада шакирдләрә дүшүнмәк, мүстәғил фикир демәк имканы јарадылмышды. Евә әләвә тапшырыг олараг «Инсан әмәклә учалыр» мөвзүсунда инша јазмаг тапшырылды.

Әдәбијјат дәрәсләриндә шакирдләрин фикри инкишафына, мүһа-кимә габилијјәтләринин формалашмасына тәкан верән амилләрдән бири дә бәди әсәрләрин тәһлилидир. Тәһлил, образлы ифадә илә десәк, әдәбијјат дәрәсләринин бел сүтунуну, ана хәттини тәшкил

«ЈАРАДЫЧЫЛЫГ» АНЛАЈЫШЫ БАГГЫНДА

Аллахверди МИНОВ
педагожи елмлер намизэди

М ЭНТЭБ төчрүбөсіндө жарадычылыг анлајышы илө тез-тез гаршылашырыг: **жарадычылыг** мүрөккөб просесдир, предмет вө һадиселәре жарадычы мүнәсибөт төчрүйдир, шаирин жарадычылыг диапозону кенишдир вө и. а. Бу тәли мисалларын сајыны истөнилөн гөдөр артырмаг олар. Мәсәлә ондадыр ки, төлим просесиндө мүөллим жарадычылыг анлајышына конкрет мөвгедөн јанашыр. Эдөбијјат мүөллимләри дө шакирдләрдө жарадычылыг габилјјәтинин формалашдырылмасы гајгысына калыр. Көрүндүјү кими, **жарадычылыг** анлајышы тәдрис ишинин мәркәзиндө дајаныр. Мүөллимләр исә програм вө дәрсликләри, методик эдөбијјатлары чидди нөзөрдөн кечирир, жарадычылыг һаггында мүөјјөн елми-нөзәри мөлүмат алмаг һөвөсләри исә сөнүб кедир.

Бәс жарадычылыг недир вө мүөллим, һәр шејдөн әввәл, нәји билмәлидир? **жарадычылыг** мүрөккөб вө чохчөһөтли просесдир. О, сәһәткардын психоложи төкәмүлү илө сөчијјәлөнир; фәалијјәт саһәсинә нуфуз едир. **жарадычылыг**ын психоложи чөһөти идрак объекти илө деркәтүл ақтыны һајага кечирип фәрдин гаршылыгылы төсирини өрәнимәк ролу илө ашкарә чыгыр.

жарадычылыг биоложи төкәмүл, ичтимай инкишаф вө инсан мәденијјәти просесиндө формалашан идеал образларын, онларын вәситәсилә варлыгын ин'икасынын хүсуси формасыдыр: «Мәнимсәмәнин јени формасы (демәли, идракын бәдии **жарадычылыг** формасы) бизим төчрүбөмиздөн, ичтимай вө физики сәрбәстликдөн, дүнјанын адамлар вө шејләрлө јүкләнмәсиндөн, елм вө техниканын дахил етдији јени факторлардан доғур»¹. Көрүндүјү кими, **жарадычылыг** инсан бейнинин хүсуси функционал хәссәсидир.

жарадычылыгын объекти кениш олуб, сон дәрәчә чохсаһәлидир. Бунун үчүн дө һәмишә мубаһисәләр доғурмуш, мүхтәлиф фикир ајрылыгы јаратмышдыр. Әлбәттә, белә бир мөвгә тәдгигатчылар үчүн мараглыдыр. Сөһбәт ондан кедир ки, эдөбијјат мүөллимләримиз **жарадычылыг** анлајышынын маһијјәти, мөзмуну вө јери һаггында мүөјјөн билијә јиләһәсинләр. Јери кәлдикчә тәдрис просесиндө шакирдләрә ајдын мөлүмат версинләр. Биз буну нөзәрә алыб **жарадычылыг** анлајышы һаггында даһа зөрүри аспектләрдөн бәһс едөчөјик. Онлар (аспектләр) ашагыдакы кими төсниф олунмушдур.

¹ Јермолајев А. «Архитектурније фантазија», «Декоративноје искусство СССР, 1969, № 8 (141), сәһ. 20—21.

Бирипчиси, **жарадычылыг**ын тәдгиги тарихи мәсәләсидир. Мүхтәлиф дөврләрин философлары, психологлары, естетикләри, физик вө етмишләр. Белә бир чохчөһөтлилик **жарадычылыг** нөзәријјәси, **жарадычылыг** һаггында елм кими хүсуси тәдгигат объектләринин јаранмасына сәбәб олмушдур.

жарадычылыгын тәдгиги тарихи мөәйяләшдирмишдир ки, бу просесдө һеч дө һәмишә продуктив төфәккүр өзүнү көстәрмир; һәрчәнд бу бәдии **жарадычылыг**а шамил едилмир. Елми **жарадычылыг** саһәсиндө исә 2 әсас истигамәт башлычадыр: а) алим-тәдгигатчыларына һесабатлары, гејдләри вө с. б) экспериментләрин әлдә едилмәсиндө фәалијјәтләри.

Әлбәттә, **жарадычылыг** анлајышынын тәдгиги тарихини өзү кешиш саһәдир. Бунун үзөриндө өтрафлы дајанмаг имканымыз жохдур. Мүөллимләрә төвсијемиз одур ки, онлар Н. В. Петровскинин, А. П. Нечајеванын, П. М. Јакобсонун, А. Н. Леонтјевин, Ј. А. Пономарјовун, В. Н. Пушкинин, С. Л. Рубинштејнин, А. В. Бурилийскинин, А. М. Матјушкинанын, В. В. Кудрјавтсеванын вө дигәр алимләрин бу саһәдә апардыглары тәдгигатларла таныш олсунлар.

Икинчиси, **жарадычы** фәалијјәтин механизмидир. **жарадычылыг** инсанын психи фәалијјәтинин ән али функцијасы кими сөчијјәлөнир. Бу актда **жарадычы** шөһс һөјәти факт вө һадисәләри мүшәһидә еднб тәхәјјүлүндө чанландырыр, «јашадыр». Бурада төбиәт вө чөмијјәтин диалектикасында ирәли кәлән емпирик фактлары әсас көтүрүр. Шәрти мөһнада десәк, бу биринчи мәрһәләдә ади шүүр һәләлик фактларына «јыгымында» сабитлик көстәрир. Лакин ади шүүр пассив дејил. Чүнки бизи әһәтә едән варлыгын ашагы сөвијјәли емпирик ин'икасы ади шүүрда мәркәзләшир: «Ади шүүр башлычасы ичтимай варлыгын заһири төрөфини, заһири төзаһүр вө әләгәләри әһәтә етмәјә габилдир. О, нөзәри бахымдан бичимли көрүшләр системинә малик дејилдир: өзлүјүндө варлыгын емпирик ин'икасы әсасында мејдана кәлән практик, әмәк вө башга вәрдишләрин, ән'әнәви тәсәзвүрләрин, әһвал-руһијјәнин, һиссләрин мөчмусундан ибарәтдир»¹.

Ади шүүр **жарадычылыг**да «көрпү» ролуну ојнамагта битмир: о системли мүнәкимләрдә дө мүнүм акт кими өзүнү бүрүзә верир. Белә һалда **жарадычылыг**ын бәдии емоционал чаларында мәһтиги мүнәким нөзәрә чарпыр. Бу илк нөвбәдә **жарадычы** шөһсин практик фәалијјәти илө бағлыдыр.

жарадычылыгда јени фикир вө идејаларын доғулмасы икинчи мәрһәләдә — нөзәри шүүрун гөбул етдији емпирик фактлары чалаламагда, мүчәррәдләшдирмәдә тамамланыр. **жарадычы** төфәккүрүн бу сөвијјәсиндө образ, деталашдырма, поетикләшдирмә вө с. дајаныр. Ики мүнүм мәнбә — емпирик төфәккүр вө бәдии тәхәјјүл исә (фантазија) апарычыдыр. Биринчидә елми узаккөрәклик нөзәрә чарпыр. Бу, емпирик биликләр һүдудунда баш верән сабагкөрәкликдән өзүнүн дејилкин шөртләринә, өз һөјәтәкечмә механизминә вә нәтичаларынын дејиллик дәрәчәсинә көрә сечилир. Бурада емпирик-**жарадычы** төфәккүрлик дәрәчәсинә көрә сечилир. Бурада емпирик-**жарадычы** төфәккүрлик дәрәчәсинә көрә сечилир.

¹ Јадов В. А. Идеологија как форма духовной деятельности общества, ЛДУ-нун нәшр. 1961, сәһ. 24.

күр информасияларын мәнтиги дәјишдирилмесинин ики мәрһәлә-синдән кечир: формал-мәнтиги вә диалектик. Формал-мәнтиги мәрһәлә принципчә јени бир шеј вермир. Башга сөзлә, әкәр тәфәккүр кечмиш информасиялара истинад едирсә, јарадычылыгы акты (бәдин јарадычылыгы нәзәрдә тутулур) бир нөв тәнзимләјичи ролуну ифа едир. Диалектик мәрһәләдә кечмиш информасиялара истинадетмә јени форма вә мәзмунда—јарадычы тәфәккүрдә јени нәсә бир шејин «доғулмасына», бәдин образын, поетик лөвһәнин вә с. јаранмасына сәбәб олур.

Јарадычы тәфәккүрүн формалашмасына имкан верән амилләрин тәдғигинә кәјли марағ артмышдыр. Мә'лумдур ки, јарадычылыгы габилијјәти ушағ јашларында үзә чыхыр. Она кәрә дә тәдрис просесиндә бу мүһүм кәјфијјәтин стимуллашдырылмасы вачибдир. Бурада да фикир ајрылыгы вардыр. Бә'зилеринә кәрә јарадычылыгы һеч вахт елмин тәдғигат предмети ола билмәз. Лакин ушағлары јарадычылыгы сөвг етмәк вә јарадычылыгы өјрәнмәк мүмкүндүр. Белә бир орта мөвгедән чыхыш едерек, шакирдләрдә јарадычылыгы габилијјәтин стимуллашдыран факторларын ашкара чыхарылмасы принципларин мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Философ вә психологлар бу сәһәдә мүәјјән нәтичәләре кәлмишләр. Биз өз мүшәһидә вә тәдғигларимиздә дә әсас кәтүрмәклә јарадычылыгы стимуллашдыран бә'зи дәлилләри шәрһ едечәјик.

1. Јарадычылыгы просесинин моделләшдирилмесидир. Алгоритмик чәһәтдән һәлл олунмамыш мәсәләләрин мөвчудлуғу јарадычы тәфәккүр просеслеринин моделләшдирилмесини гејри-мүмкүн едир. Бу тип мәсәләләре сөзләрин эквивалентлијинин истәнилән һесабламада гавранылмасы, нәтичә чыхарманын дәрк олунмасы вә с. дахилдир.

2. Мәсәләнин һәлли просесинин моделләшдирилмәси үчүн онун формулә едилмесидир. Әлбәттә, бу проседә там формулә мүмкүн дејилдир: чүнки јарадычылыгы акты мөһдудлаша билер.

3. Тәфәккүрүн јарадычы фәалијјәтинин ријәзи васитәләрлә тәсвир олунмасыдыр. Белә ки, нә гәдәр тәфәккүрү моделләшдирән гурғулар формал мәнтиги мүнәсибәтләрлә өлчүлүр, инсан тәфәккүрүнүн кениш сәһәләрдә үчүн диалектик мәнтигә аид әләгәләр характеристикдир.

Үчүзүсү, јарадычылыгын мотивләшдирилмесидир. Мотив фәалијјәтлә бағлыдыр. Лакин бу, тәбии инстинкләрлә дејил, шүүрлу, дүшүнүлүш формада шәртләнир. Јарадычылыгыда мотив мүәјјән мөгсәдә хидмәт едир. Чүнки фикрин (мөгсәдин) реаллашдырылмасында кәкрет сә'ји сәфәрбәрдәјә алып. Јазычынын гәләмә алдыгы әсәр онун јарадычылыгынын мөһсулу олмагдан башга, бу мөһсул (әсәр) һәр һансә ја тә'сир кәстәрир. Көрүндүҗү кими, јарадычы мотив ичтимай мотивлә говушдудга әсәр кениш күтләнни үнваныны тапыр. Лев Толстој сәк инсанлара хидмәт етмәк истәјирсәнсә, о һалда зәһмәткеш хәлг үчүн ишләмәлисин вә әсәр јазаркән мүтләг ону көзүн өнүндә тутмалысан.

Сәнәткәр әһвал-руһијјәсини мотивләшдирдикдә белә, һәр шеј һеч дә әсән баша кәлмир. О, саатларла, күнләрлә, ајларла мөвзуну јарашајыр, образ, јахун һадясини вариантларыны хәјалында чызыр. Гәһ-рәманын изтирабларыны өзү кечирир, охучуја тә'сирини дүјүр. Тәби-

идир ки, бу һиссин тә'сирилә јарадычылыгыны јүксәк эмоционаллыгыла давам етдирир. Демәли, мотивин јаранмасы үчүн сәнәткәр нәсә гејри-ади бир һисс ағушуна алмалыдыр. Мотивләшмәни доғуран белә һисси аңлар (вәзијјәтләр) јарадычы фәалијјәт просесиндә давам едир. Јазычы Ғ. Мотиссо јазмышдыр ки, сәнәткәр үчүн әсл мәсәлә әшјанын руһуна, чөвһәринә вармагдыр. Мән объектләр гаршысында дүјдугларымы аңлада билмәк үчүн онлары бичим рәңкәрилә јенидән јаратмағ мәчбуријјәтиндәјәм.

Јарадычылыгы просесиндә мотива эмоционаллыгын бағлылыгы бир-бирини шәртләндирир. Сәнәткәрин фәалијјәтиндә ояун һәмийшә изтираб чәкмәси вачиб дејил. Һәрчәнд «изтираб мүшәһидәчилик габилијјәтини артырыр» (Балзак). Лакин јарадычы фәалијјәтин нә дәрәчәдә олмасы онун бу вә ја дигәр дәрәчәдә үстүлүјүндән асылыдыр. Бу сәһәдә марағлы тәдғигатлар апармыш совет психологу В. С. Мерлинг гејд едир ки, фәалијјәтин дүзкүн вә дүзкүн олмајан јоллары зүсуси мотивләрлә өлчүлүр.

Емосија јарадычы фәалијјәти һәр һансы бир јолла истигаәтләндирир. Бу да онунла изаһ едилир ки, јарадычы просесдә тәкчә нәдәнсә разылыгы һисси (јахуд әксинә) мотивләринин мүтләг олмасы зәруридир.

Јүксәк эмоционаллыгы сәнәткәра, дејән ки, шаирә јарадычы мотивләрини тәсвир вә ја гәрәннүм объектләринә «истигаәтләндирмәк» имканы верир. Лакин әһвал-руһијјә «кәкленмәсә»—јарадычы фәалијјәти илә гидаланмаса бир ујарлы мисра да јарана билмәз. Шаир һиссләр, фикирләр гајнағында вурнухмалыдыр. Белә олмасајды, јазмағ үчүн тәшвиш һисси кечирмәјә дәјмәзди! Белински јериядә де-мишдир: «Доғрудан да иш тәкчә бир фикри тапыб ону ујдурузмун формаја салмагдан ибарәт олсајды, шаирлик чох асан олмәздымы вә һәр кәс еһтијач, гајда, јахуд һөвәс учундан шаир ола билмәздики!» Икинчи һалда шаирдә һисс идрак үчүн мәнбәјә чеврилмир, тапдыгы фикирләри емосијанын тә'сирини алтына сала билмир.

Јарадычылыгыда емосионал әһвал-руһијјә—мотивләшдирмә мүһүм амилә чеврилсә дә, елә көрүнмәсин ки, сәнәткәрин интеллектуал сәвијјәси лазымы рол ојнамыр. Әлиндә бу чәһәтдән бәдин шүүр јарадычы мотивлә тәзад јаратмыр. К. Паустовски Чеховун јарадычылыгында данышаркән гејд етмишдир ки, Чеховун һәкмијјәти јатныз инсанлары өјрәнмәјә, танымаға хидмәтлә галмашыдыр. Бу, јазычынын үслубуна да тә'сир етмишдир. О, һәким олмасајды, мүмкүндүр ки, скалпел кими чох кәскин дүзкүн нәср әсәри јарада билмәзди.

Јарадычылыгы инсанда ән гижәтли габилијјәтдир. Онун тәрбијәси нәсә билаваситә мүәллимин үзәринә дүшүр. Һәр бир муәллим дә өз шакирдләриндә бу кәјфијјәтин формалашмасы гајғысына галмашыдыр.

«ИКӘН» БАГГЫНДА ГЕДДӘР

Адил БАҒЫРОВ

Нахчыван МТИ-нин кабинет мүдирин

IV сифдә иди, нийш јарымчығ фә'лләри (булар програм вә дәрсликләрдә «һиссәчик» ады илә гәддиш олунур), онларын грамматик хүсусијјәтләри вә јазылышлары илә әләгәдәр шакирдләре мүнә-

Зөрфлө ишленә билир: «Бу адамлар һәлә кечәҗары **икән** җахшы бәләдчиләр көтүрүб гачагларын үстүнә кетмишдиләр» (М. Һүсејн).

Фе'лләрлө ишленә билир: «Әлинә **кирмишкән**, алчаг, өлдүр мөни, битир мөни» (Анар). «Баланын тојуна чағырмалыкән, Гырына чағырдын сән мөни, гардаш» (Б. Ваһабзаде).

Адларла ишленән **икән** җарымчыг фе'ли гошулдуғу сөзләрлө бирликдә заман анлаҗышы җарадыр: «Сабирә **ушаг икән** ата-анасыны итирмишди» (Ғ. Ибраһимов). «Мән **кечә икән** кәндә гаҗыдыб чамааты җыгдым, хәбәри данышдым» (И. Һүсејнов).

Икән җарымчыг фе'ли вар сөзү илә ишленәрәк чүмлөдә һәрәкәтин мөвчудлуғуну тәсдигләйр. Мәсәлән: «Әл **вар икән**, гол **вар икән**, баш **вар икән**, диш **вар икән**, Бу көзләмә мүсибәтдир» (Б. Ваһабзаде).

Чүмлөдә **җох** сөзү илә ишленән **икән** җарымчыг фе'ли һәмнин сөзлө бирликдә инкарлыг мәзмуну вә һал-вәзијјәт җарадыр. Мәсәлән: «Елдә **јағы җох икән**, сәнин бабанын үстүнә **јағы кәлди**» («Дәдә Горғуд» дастаны). А Бәһбүд, нечә деҗәрләр, дил **җох икән** додаг вар иди» (Ә. Вәлијев).

Адлар вә фе'лләрлө ишленән **икән** җарымчыг фе'ли гошулдуғу сөзлө бирликдә ејни чүмлө үзвү олур. Мәсәлән: «О елә адамдыр ки, сағ **икән** нефәси бизи сахлаҗыр, өләндән сонра да гәбри пир олачаг» (С. Рәһман). «Чинарә, **јадымда икән** буну дејим» (Т. Әфәндијев).

Икән җарымчыг фе'линин инкар шәкли—маз-мәз формасы вә ситәсилә дә мејдана чыхыр. Мәсәлән: «Сизләрдә вәфа олмадығын **билмәз икән** мән. Неч кимсәни фикир етмәз идим затимә дүшмән» (М. С. Ордубади).

Фе'лин вачиб формасы илә ишленән **икән** җарымчыг фе'ли гошулдуғу сөзүн мәнасында ифадә олунан кәләчәк заман анлаҗышыны кечмиш замана баглаҗыр. Мәсәлән: «Өзү һимајәдә **дајанмалы икән**, атасына һавадарлыг етмәли олду» (И. Мәликзаде).

Адлар вә фе'лләрлө ишленән **икән** җарымчыг фе'ли өз специфик хүсусијјәтләринә көрә дикәр җарымчыг фе'л формаларындан фәргләйр. Белә ки, **иди**, **имиш** җарымчыг фе'лләри шәхсә вә кәмијјәтә көрә дејишдији һалда (мән идим, сән идин, о иди; биз имишик, сиз имишиниз, онлар имишләр вә с.), **икән** җарымчыг фе'ли бу хүсусијјәтләрә малик дејил.

Иди, **имиш** җарымчыг фе'лләри өзләриндән сонра чәм шәкилчиләри гәбул едир (онлар имишләр), **икән** җарымчыг фе'ли исә **җох**.

Иди, **имиш**-дән фәргли олараг **икән** җарымчыг фе'ли перифрастик фе'л формалары, мәсдәр, һәрәкәт адлары, шүһуди кечмиш вә гәти кәләчәк заман шәкилчиләри, фе'лин арзу, шәрт, лазым формалары, о чүмлөдән көмәкчи нитг һиссәләри илә ишленмир. Лакин бә'зи чәһәтләринә көрә **иди**, **имиш** җарымчыг фе'лләриндән фәрглән мәсинә бахмајараг, **икән** җарымчыг фе'ли мәншәјинә, сөзә гошулма дәрәчәсинә көрә **иди** вә **имиш** җарымчыг фе'лләри илә ејни хүсусијјәтләрә маликдир. Буна көрә дә **икән-и** фе'л дахилиндә **иди** вә **имиш**-лә җанашы, аҗрыча бир група—җарымчыг фе'лләр группа дахил етмәк мөгсәдәмувафигдир. Фикримизчә, програм вә дәрсликләримиздә, мәктәб грамматикаларымызда **икән** җарымчыг фе'линин өјрөнилмәсинә муәјјән җер верилмәси мөгсәдәуҗулдур.

АЗӘРБАҖЧАН ДИЛИ ДӘРСЛИКЛӘРИ ҺАГҖЫНДА ГЕЈДЛӘР

И. НӘЗӘРОВ

филологија елмләри һәмизәди

IV синфин «Азәрбаҗчан дили» дәрслијиндә инсан адлары, фамилијалары, чографи адлар, әләмәтдар тарихи һадисә адлары хүсуси исим кими верилр; **Көј көл**, **Бөјүк Вәтән**, **Мүһарабәси**, **Бөјүк Октябр** **социалист** **ингилабы**, **Ленин проспекти**, **Абдуллајев** **Азәр** вә с. сөзләр чалышмаларда хүсуси исимләрә мисал кәстәрилир (чалышма 301—303. Сәһ. 112—113). Лакин мүрәккәб исимләрин изаһында бу типли хүсуси исимләр һәқиқи мүрәккәб исим һесаб едилр, һәтта һеч хатырланмыр. Әксинә, мүрәккәб исимләрин битишик вә дефислә җазылмасы фикриндән бәлә сөзләрин мүрәккәб исимләрә дахил едилмәдији мә'лум олур. 297 №-ли чалышмада кәстә, һәким, **җазычы** вә с. сөзләрлә җанашы **Виктор Һүто** сөзү дә исим кими верилр вә шакирдләрден төләг олунур ки, «җара һәрфләрлө верилмиш исимләрин һансы суалларга чаваб олдуғуну» сөйләсинләр. 351 №-ли чалышмада исә **Мирзә Әлрәкбәр Сабир** сөзүндәки җалыш **Әлрәкбәр** сөзүнүн мүрәккәб исим олдуғу гејд едилр. Долашылыг көз габагындадыр; мүәллим исим еләчә дә хүсуси исим һагҖында өввәл вердији мә'луматы мүрәккәб исимләрин исаһи заманы инкар етмәли олур. Дәрсликдә исимләрин ики чүр (битишик вә дефислә) җазылдығы кәстәрилир. Демәли, мүрәккәб исимләр ики чүр җазылырса, җухарыда гејд етдијимиз вә мүәллифләрин хүсуси исимләрә нүмунә вердијиләри сөз вә ја сөз бирләшмәләри үмумијјәтлә исим дејил.

Һәмнин мә'лумат V синфин дәрслијиндә јенидән баһга шәкилдә изаһ олунур. Белә ки, хүсуси исим дедикдә **Алмаз**, **Әлијес**, **Вургун** (ад, фамилија, ата ады, тәхәллүс, дөгәб), **«Вагиф»**, **«Азад»**, **«Коммунист»**, **«Шәфәг»** (әсәр, журнал, идарә... адлары) нәзәрдә тутулур.

Көрүндүјү кими, IV синифдә хүсуси исим ады илә өјрәдилмиш ад-фамилија, идарә, тәшкилат, әләмәтдар тарихи һадисә вә с. адлары V синфин дәрслијиндә хүсуси исимләрә, үмумијјәтлә исимә дахил едилмир. Бу да тәсадүфи дејил. Чүнки V синфин дәрслијиндә булар нитг һиссәләриндән (морфолокијадан) чыхарылараг «Сөзүн гәркиби вә сөз җарадычылыгы» бәлмәсиндә мүрәккәб адлар ады илә изаһ олунмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әсас долашылыг да бурадан мејдана кәлир. Чүнки белә сөз вә ја сөз бирләшмәләринин морфолокијадан чыхарылыб, сөз җарадычылыгында верилмәси о демәкдир ки, булар морфолокијанын дејил, сөз җарадычылыгынын тәдвигат объектдир.

Дәрсликләрдән вердијимиз мә'луматдан ајдын олур ки, мўәл-лифләрин бир гисми (Э. Әфәндизадә, Р. Әсәдов) белә адлардан мор-фолокијадан, башга бир гисми (А. Ахундов, Б. Әһмәдов) сөз јара-дычылығында бәһс етсәләр дә, маһијјәт етибарилә һәр икиси ејни нәтичәјә кәлмиш олурлар. Јә'ни мүрәккәб адларын хүсуси исим вә һәр мүрәккәб ад кими верилмәси әслиндә ону сөз кими (мүрәккәб сөз) гәбул етмәк демәкдир. һалбуки, бу типли сөз бирләшмәләри-нин һәм сөз (мүрәккәб сөз), һәм дә мүрәккәб адлар кими верилмә-си чоҳдандыр ки, Азәрбајчан дилчилијиндә тәнгид едилир. Вуну Б. Әһмәдовун әсәрләриндә дә көрмәк олар. Марағлы бурасыдыр ки, V синфин дәрслијиндә идарә, тәшкилат адларыны, чоғрафи ад-лары мүрәккәб ад кими верән Б. Әһмәдов башга бир әсәриндә һә-мин типли сөз бирләшмәләрини (Гара дәниз, кәнд совети) мүрәккәб сөз адландыран С. Чәфәрова гаршы чыхарағ, онларын сөз бир-ләшмәләри олдугларыны гејд едир.

Бунула да о, мүрәккәб адларын нә морфолокијанын, нә дә сөз јарадычылығынын дејил, мәһз синтаксисин тәдигат объект-ли олдугу фикрини ирәли сүрүр. Бу мүнәсибәтлә јазыр: «Бурада синтаксислә морфолокија гарышдырылдығы үчүн сөзлә бирләшмә (мүрәккәб ад) долашығ салынмышдыр»¹.

Мүрәккәб адларын (идарә, тәшкилат адларынын) сөз бирләш-мәси олмасы Ј. Сејидовун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» әсәриндә етрафлы изаһ олундуғундан мўәллифин ашағыда вердијимиз фикри илә разылашмағ олмәз: «... мўәјјән мүәс-сисә, идарә вә тәшкилатларын ады кими ишләнмәләри онлара, әс-лидә һеч бир јени кәјфијјәт вермир, бу типли олан вә һамы тә-рәфијдән сөз бирләшмәси кими гәбул едилән бүтүн бирләшмәләр белә ад билдирмәк хүсусијјәтинә маликдир: колхоз сәдри, китабын чилди...»².

Гаршыја белә бир суал чыхыр: ејни дил һадисәсинин IV си-нифдә хүсуси исим, V синифдә мүрәккәб ад, VII синифдә исә гејри-мўәјјәтлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәси кими изаһ едилмәси нә дәрәчәдә дүзкүндүр.

Бизчә, мүрәккәб адларын бу аспектдә орта мәктәб дәрслијинә дахил едилмәси нәинки Азәрбајчан дилинин тәдрисини јажшылаш-дырыр, һәтта бир сыра мәсәләлери долашдырыр, мўәллимлери вә шакирдлери чәтинликләрлә гаршылашдырыр.

Јени дәрсликләрдәки бу гејри-дәлиглији сөз бирләшмәләринә мүнәсибәтдә дә көрмәк олар.

Белә ки, IV синифдән VIII синфә гәдәр шакирд тә'јини сөз бирләшмәси терминини билмәсә дә, онун әмәлә кәлмәси һағгында практик мә'лумат алыр. Лакин бу мә'лумат VII синифдә сөз бир-ләшмәсинин даһа кениш вә елми изаһы илә мөһкәмләндирилир. Шакирдләр дилимиздә олан сөз бирләшмәләринин бир чоҳ нүмү-нәләрини (тә'јини сөз бирләшмәләрини, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мөсдәр тәркибләрини), онларын бир-бири илә охшар вә фәргли чәһәтләрини, услуби хүсусијјәтләрини

¹ Б. Әһмәдов, «Азәрбајчан дили тә'лиминин һанунлары, прин-сиплери вә методлары» Баки, 1974, сәһ. 44.

² Ј. Сејидов, Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләш-мәләри, Баки, 1966, сәһ. 56.

мәһз VII синифдә өјрәнирләр. Олур ки, бу мөвзунун «Азәр-бајчан дили» дәрсликләриндә системли, ардычыл, һәм дә әв-вәлки синифләрдә (дәрсликләрдә) верилмиш изаһата ујғун шәкилдә верилмәси мўһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Лакин јени дәрсликдә тә'јини сөз бирләшмәсинин мўәјјәнлик вә гејри-мўәјјәнлик олмағла ики нөвүнүн көстәрилмәси, IV—V синфин дәрсликләриндә бу һағда, һеч олмәзсә, өтәри мә'луматын верилмәси онун тәдрисиндә бә'зи ашлашылмазлыға сәбәб олур.

IV синфин дәрслијиндә сөз бирләшмәсинин тәдриси үчүн, нә-зәри мә'луматдан башга, јалныз сөз бирләшмәси мөвзусунда 17 мўхтәлиф нөвлү чалышма, башга мөвзуларын тәдриси илә әлағәдәр исә 8 чалышма верилмишдир. Морфолокија бәһсиндә исә сифәтә аид бүтүн чалышмалар биләвәситә вә ја долајысы илә сөз бир-ләшмәләри илә әлағәләндирилмишдир. Һәмин чалышмалары диг-гәтлә нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, мўәллифләр дәрслији тәртиб едәркән тә'јини сөз бирләшмәләринин ән'әнәви бәлкүсүнү (3 нөв олмасыны) әсас кәтүрмүшләр. Вуну дәрсликдә сөз бирләш-мәләринә аид верилмиш мисаллары групплашдырдығда даһа ајдын һисс етмәк олур. Јалныз сөз бирләшмәси мөвзусуна аид верилмиш чалышмалардакы 79 сөз бирләшмәсиндән 16-сы I нөв, 38-и II нөв, 4-ү III нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир, 21-и исә фе'ли бирләшмә-дир. V синфин дәрслијиндә дә, бизчә, мўәллифләр сөз бирләшмә-ләрини мәһз бу аспектдә изаһ етмишләр. Чүнки IV синифдә кечил-мишләрин тәқрарындакы чалышмаларда (9, 36, 37) ағыллы адам, ағыллы сөз, көзәл фикир, гызыл саат бирләшмәләринин сөз бир-ләшмәси кими верилмәси, еләчә дә башга мөвзуларын тәдрисиндә бу мәсәләјә тохунулмасы фикримизи әсасландырмаға әсас верир.

Бүтүн бу дејиләнләрдән бир даһа ајдын олур ки, шакирд IV—VI синифләрдә кәнч пионерләр, узун јол, гызыл саат, ағыллы адам типли бирләшмәләри сөз бирләшмәси кими өјрәндији һалда, онлар VII синфин дәрслијиндә сөз бирләшмәсинин һеч бир нөвүнә дахил едилмәмиш вә ја мүстәгил нөв кими көстәрилмәмишдир. Тә'-јини сөз бирләшмәләринин изаһындакы бу зиддијјәти нәинки IV—VII синиф үчүн тәртиб едилмиш дәрсликләрдә, һәтта VII синфин дәрслијиндә белә, көрмәк олар. Белә ки, мўәллифләр VII синфин дәрслијиндә сөз бирләшмәләри, һәтта VII синфин дәрслијиндә шәкилли китаблар, исти отағда, сүн'и пәјк, дәмир ара-дә сәһ. 9) бирләшмәләрини сөз бирләшмәләри адландырдылары. Јаһа, јанашма әлағәсинин изаһында бу мәсәләјә тохундуғлары, јорғун адам, ширин сәһбәт бирләшмәләрини мисал кәтирдикләри һалда, бу тип бирләшмәләри нә тә'јини сөз бирләшмәләринә, нә дә башга нөв сөз бирләшмәләринә дахил етмишләр. VII синиф шакирди чоҳ нөв сөз бирләшмәләри гаршысында белә бир суал гојур: Биз IV—V һағлы оларағ мўәллим гаршысында белә бир суал гојур: Биз IV—V синифләрдә көзәл шәһәр, ити бычағ, дузлу хөрәк вә с. бирләшмәләр сөз бирләшмәси демишдик. Бәс нә үчүн һәмин бирләшмәләр һеч бир сөз бирләшмәси групуна дахил едилмир?

«Азәрбајчан дили» дәрсликләри һағгында гејд етдијимиз бу нөгсанлар һеч дә һәмин дәрсликләрин мәзијјәтинин азалтыр. Тә-нөгсанлар һеч дә һәмин дәрсликләрин мүсбәт кәјфијјәтләри гар-биидир ки, бу нөгсанлар дәрсликләрин мүсбәт кәјфијјәтләри гар-шысында чүз'и гүсурлардыр, лакин булары дүзәлтмәк ләзымдыр.

IV — VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДИРЫЛ- МАСЫ

(1980—1981-чи тәдрис или үчүн)

КЕЧИД мәрхәләсиндә, тәби олараг, мүүллимләрин гаршысына бә'зи чәтинликләр чыхачаг. Мәселән, програмын тәләби әсасында мүүжән материаллары онлар езләри сечиб һазырламалы олачаклар. Бу чәтинлик әв чох IV синифдә гаршыја чыхыр. Чүнки һәмин синфин програм материалларындан бә'зиләри V синфә кечирилмиш вә еләчә дә әввалли програм үзрә V синифдә өз јарадычылығы илә әлагәдар мұвафиг материаллар IV синфин програмына кәтирилмишдир. Әлбәттә, IV синиф шакирдләринә V синфин дәрслијиндән дә истифадә етмәји (вә әксинә) талшармаг олмаз; бу һәр шејдән әввәл, тәлимин үмумдидактик принципләрдән кәһара чыхмаг кими гијмәтлендириләр. Лакин мүүллим һәмин принципдәри кәзләмәклә өзү V синфин дәрслијиндән истифадә едә биләр.

IV синфин дәрслијиндә өз әксини талмајан мөвзулар үзрә дәрсләр үчүн нәтәр нәзәри мә'луматлары, истәрсә дә дидактик материаллары мүүллим өзү һазырламалыдыр. Бу мөгсәдлә һәм IV вә V синифдәр үчүн чап олунмуш дидактик вәсаитләрдәки материаллардан, «Мәктаблинин орфография лүгәти»ндән, имла мәтнләриндән, һәм дә IV синфин дәрслијинин ихтисар олунмуш һиссәсиндәки («Морфология») вә V синфин дәрслијиндә верилмиш мұвафиг материаллардан истифадә олунмасы әлверишлидир. Бә'зи нәзәри мә'луматлары чох гыса вә јыңнам шәкилдә шакирдләрә јаздырмаг да олар (диктә јолу илә). Гејд етмәк лазымдыр ки, бу кими дәрсләрин тәшкили мүүллимдән әсл јарадычылыг иши тәләб едәмәк, онан мүстәгил фәалијәтинин инкишафында мүүжән бол сјнајачаг вә ону өз педагожи усталығыны тәкмилләшдирмәјә сүг едәчәл.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, хуәсән IV, V синифләрин дәрсликләриндә ихтисар олунмуш материаллар сырасындакы јазылышы чәтин сөзләр програм материалынын үзви һиссәси кими сахланылып. Оңлары ајры-ајры дәрсләрин материалына дахил едиб, ил боју шакирдләрин мәнимсәмәсинә наил олмаг вачибдир. Демәк, Азәрбајчан дили дәрсликләриндә верилмиш јазылышы чәтин сөзләрин һамысы, истиснасыз олараг, һәр синифдә там шәкилдә шакирдләрә мәнимсәдилмәлидир.

Мүүллимләрә тәгдим етдијимиз бу белкүдә програм үзрә бә'зи мөвзулар ајрылмыш саатларда чүз'и дәјишиклик апармаг мөгсәдәујгун һесаб едилмишдир.

Бөлкүдө програмдын мазмунундагы ардычылыкты эсас тутулдугу үчүн дөрөлүктөрдөкү материаллардан истифадэ системиндэ бэ'зи дэ-жишикликлэр едилдији нэзэрэ алынмалыдыр.

Мүөллимдин ишинэ истигамэт вермэк мэгсэдилэ болкүдэ. Јери келдикчэ, бир сыра методик кестөришлэр верилмиш, дидактик мате-риалларга анд нүмунэлэр кестөрилмиш вэ ја онларын сечилмэси үчүн мувафиг өдөбијатын ады чөкилмишдир.

Бөлкүдэ бир сыра мөвзуларга ажрылмалы олан саатлар кырда-ланмамышдыр. Күман едирик ки, бунлары ажры-ажры саатлар үзрө конкретләшдирмөјин өһдөсиндөн мүөллим асанлыгла келэ билэр. Хү-суси оларга јадда сахламаг лазымдыр ки, рабитөли нитгин инкиша-фына ажрылмыш «бүтөв вахты» (2—3 саат) мэгсэд вэ имкандан асы-лы оларга саатларга бөлмөји мүөллим өзү планлашдырмалыдыр.

Нэзэрэ алынмалыдыр ки, рабитөли нитгин инкишафы үзрө јазы-ишлэринин эксэријјети өјрөдичи характер дашыјыр. Бу саһэдэ апа-рылан ишлэрин эсас гисми—иринчэчли ифаде вэ иншалар хүсуси дөфтөрдө (өјрөдичи јазылар дөфтөриндө) јеринэ јетирилмөлидир; ки-чик һечмли (15—20 дегигелик) иншалары исэ шакирдлэр ев-синиф дөфтөриндө (1, 2 №-ли дөфтөрлөрдө) јаза билэрлэр.

Нөһажэт, гејд етмэк лазымдыр ки, бу бөлкүдөн мүөллимлэриме анчаг бир нүмунэ кими истифадэ етмөлидирлэр. Лазым билдиклэ-ри һалда онда мэгсөдөүјгун дэјишикликлэр апармага онларын там һутугу вардыр.

IV СИНИФ

152 саат (118+34 с.)* (биринчи јарымилдө һөфтөдө 5 саат, икинчи јарымилдө 4 саат).

I РУБ. 47 саат (40+7 с.).

Ичтимаи һөјатда дилин ролу (1 саат)

Ибтидаи синифлөрдө кечилмишлэрин тэкрары (20 саат).

1) Сөзүн тәркиби; көк, шөкилчи, сөздүзөлдичи шөкилчилэрин дивер шөкилчилөрдөн фәрги—2 с. (§ 1).

2) Шөкилчилэрин јазылышы; аһәнк гануну, шөкилчилэрин ја-зылышында аһәнк ганунунун көзләнилмәси—1 с. (§ 2).

3) Шөкилчилэрин јазылышына, еләчэ дө ибтидаи синифлөрдө өј-рәнилмиш чөтин сөзлэрин јазылышына анд чалышмалар (өјрөдичи имлалар)—2 с.

4) Сөзүн гурулушча нөвлэри; битишик вэ дефислә јазылап мү-рәккәб сөзлэр; изаһлы вэ хөбәрдарлыгы имла—2 с. (§ 3).

5) РНИ (рабитөли нитгин инкишафы): сәрбөст имла—2 с.

6) Нитг һиссәләри һаггында үмуми мә'лумат—1 с. (§ 4).

7) Исим—3 с. (§ 5).

8) РНИ: мәти вэ онун гурулушу һаггында анлајыш (мөвзу, мәти-дә эсас фикир, башлығын мөвзуја ујгун олмасы; ч. 35); һәмин мөвзу-

* Икинчи рәгәмлэр рабитөли нитгин инкишафына анд саатларын миғдарыны билдирир.

жа (ч. 35) ујгун һөјати һадисәләрә даир шакирдләрин һәғли (шифаһи инша) — 1 с.

- 9) Фе'л—5 с. (§§ 6; 56, 57, 58, 59).
- 10) Сифәт (сәһ. 133—135; ч. 358, 359, 366)—2 с.
- 11) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.
- 12) РНИ: шәкил үзрә шифаһи вә јазылы инша (ч. 45)—1 с.

Синтаксис вә дурғу ишарәләри (34 саат).

- 1) Синтаксис нәдир. Сөз бирләшмәләри—1 с. (§ 7).
- 2) Сөз бирләшмәләринә аид чалышмалар—1 с. (§ 7).
- 3) Чүмлә—1 с. (§ 8).
- 4) РНИ: чишада әсас фикир вә онун мөвзусу. Нәзәрдә тугулап фикрә (идејаја) ујгун оларағ мәтн јығчам нағыл етмәк—1 с.
- 5) Мәгсәдә көрә чүмләнн нөвләри—3 с. (§ 9).
- 6) Нида чүмләси—1 с. (§ 10).
- 7) Чүмлә үзвләри. Чүмләнн баш үзвләри—3 с. (§ 11).
- 8) РНИ: ифадә јазы вә онун тәһлили (ч. 86)—2 с.
- 9) Чүмләнн грамматик әсасы (чалышмалар үзрә). Мүхтәсәр вә кениш чүмләнәр—1 с. (§ 12).
- 10) Чүмләнн икинчи дәрәҷәли үзвләри. Тамамлығ—1 с. (§ 13).
- 11) Синтактик тәһлил—1 с.
- 12) Зәрфлјк—2 с. (§ 14).
- 13) Тә'јин—1 с. (§ 15).
- 14) Синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид кечилмишләрин тәкра-ры вә синтактик тәһлил—1 с.
- 15) Өјрәдичи имла (ч. 119)—1 с.
- 16) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

II РҮБ. 38 саат (28+10 с.)

- 17) Нәмчинс үзвлү чүмләләр—3 с. (§ 16).
- 18) Китаб. Бир сөз вә сөз бирләшмәси илә ифадә олунан китаб-лар (икинчисинә аид дәрсликдә материал јохдур, бу барәдә мүәллим өзү шәкирдләрә практик јолла мә'лумат вермәлидир)—2 с. (§ 17).
- 19) Синтактик тәһлил—1 с.
- 20) Садә вә мүрәккәб чүмләләр; мөвзуја аид биликләрин мөһ-кәкләндирилмәси, мүрәккәб чүмләнн синтактик тәһлили—2 с. (§ 18).
- 21) РНИ: мәтидә әсас фикир вә онун мөвзусу; өјрәдичи ифадә (ч. 142)—2 с.
- 22) Васитәсиз интг; мүәллифин сөзүндән сонра вә әввәл васитә-сиз интгн ишләnmәси (икинчисә һаггында дәрсликдә материал јох-дур, мүәллим өзү мә'лумат етмәли вә чалышмалар апармалыдыр)—3 с. (§ 19).
- 23) Диалог; диалогда дурғу ишарәләри—1 с. (§ 20).
- 24) РНИ: мәтнә садә план тәртиб етмәк (ч. 147); шакирдләрин өз әмәји (тарлада иши, евдә бөјүкләрә көмәји вә с.) мөвзусунда ин-шаја һазырлығ вә иншанын јазылыб тәһлил едилмәси—3 с.
- 25) РНИ: синтаксисә аид кечилмишләрә әлағәдәр ифадәли оху-үзәриндә иш; мәтидәки бә'зи чүмләләрин интонасија тәһлили (IV сиф-нифләр үчүн дидактик материаллар, әдәбијјат дәрслији)—1 с.

- 26) Синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид кечилмишләрин тәкра-ры, үмумиләшдирилмәси—1 с.
- 27) Әләвә талшырығлы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

Фонетика (20 саат).

- 1) Фонетика һаггында аңлајыш; данышығ сәсләринн әмәлә-кәлмәси—1 с. (§ 21).
- 2) Саит вә самит сәсләр—1 с. (§ 22).
- 3) Саитләрин нөвләри—1 с. (§ 23).
- 4) Бә'зи саитләрин узун тәләффүзү һаггында аңлајыш—1 с. (§ 24).
- 5) Гоша саит һәрфли сөзләрин тәләффүзү—1 с. (§ 25).
- 6) РНИ: Шәкил үзрә инша (ч. 217)—1 с.
- 7) Самит сәсләрин нөвләри—2 с. (§ 26).
- 8) Сөзләрин сонунда чинкәлитили самитләрин јазылышы вә тә-ләффүзү—1 с. (§ 26).
- 9) РНИ: әдәбијјат дәрслијиндән мұвафиг мәтнләрин ифадәли охунмасы (дүзкүн тәләффүз гәјдаларыны көзләмәклә) вә онларда да-нышығ үслубуна аид һиссәләрин мөјјәнләшдирилмәси; данышығ үс-лубу һаггында аңлајыш—1 с.
- 10) Гоша самит һәрфли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү—1 с. (§ 27).
- 11) Әлифба—2 с. (§ 27).
- 12) РНИ: тәсвир характерли инша: туруда јашајан ән ири һөј-ванлардан биринн вә ја бир нөчәсинн тәсвири (мәс: «Фил нәһәнч һөјвандыр», «Чамыш», «Ат инсанын достудур» вә с.); иншаја һазыр-лыны 227 нөмрәли чалышма үзәриндә ишдән башламағ мәсләһәт кө-рүлүр—2 с.
- 13) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

III РҮБ. 40 саат (31+9 с.)

- 14) Сону г вә к илә битән чохнечалы сөзләрин јазылышы вә тә-ләффүзү—2 с. (§ 29).
- 15) Неча. Сөзүн сәтирдән сәтра кечирилмәси гәјдакары—1 с. (§ 30).
- 16) Вурғу—1 с. (§ 31).
- 17) Фонетик тәһлил вә фонетикадан кечилмишләрин үмумиләш-дирилмәси—2 с.
- 18) РНИ: тәсвир характерли мәтн үзрә ифадә—2 с.

Лексика (12 саат).

- 1) Лексика һаггында аңлајыш; сөзүн лексик вә грамматик мә'-насы—1 с. (§ 33).
- 2) Тәкмә'налы вә чохмә'налы сөзләр (бу мөвзу дәрсликләрдә јохдур, материалы мүәллим өзү һазырламалыдыр)—2 с.
- 3) Сөзүн әсас вә мөчәзи мә'насы—2 с. (§ 34).

- 4) Омонимләр—1 с. (§ 35).
- 5) Синонимләр—1 с. (§ 36).
- 6) РНИ: төсвир характерли инша («Кәндимизин тышы», «Гышы да өз көзәлликләри вар», «Илк гар» вә с. кими мөвзулар үзрә)—3 с.
- 7) Төкрар—1 с.
- 8) Лекенкаја аид ташшырыглардан ибарәт **јохлама** **јазы** (вә ја өлаве ташшырыглы **јохлама** **имла**) вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

Сөз **јарадычылығы** (30 саат).

- 1) Ејникөклү сөзләр вә сөзүн мүхтәлиф формалары— 2 с. (§ 38).
- 2) Сону чүт самитлә битән төкһечалы сөз көкләринин **јазылышы** (сәһ. 70—71-дәки материаллар үзрә вә өлаве дидактик материаллар өсасында: «Мәктәблинин орфографија лүғәти», «IV синиф үчүн дидактик материаллар», «Имла мәчмуәси»)—2 с.
- 3) Бә'зи икһечалы сөзләрдә (синиф, өмүр, шәкил, алын, бурун, ағыз, бејин вә с.) көкүн сон саитинин дүшмәси (V синфин дәрслијиндәки 39-чу §-ын материалларындан, еләчә дә бундан өввәлки мөвзуја —маддәјә аид көстәрилмиш әдәбијатдан истифадә етмәклә)—2 с.
- 4) РНИ: телевизија верилишләриндән бири һаггында тәәссүратын нағыл едилмәси—шифаһи инша; **һазырлыг** мәшғәләсинә 391 нөмрәли чалышма үзәриндә ишдән башламалы—2 с.
- 5) Сөз көкләринин сонунда **ик**, **ич** самит бирләшмәләринин **јазылышы** вә төләфүзү (мәс.: нөһәнк, әһәнк, чөләнк, түфәнк, пөләнк, күлүнк, фишәнк, сәһәнк, линк, зәнк, гәшәнк, гылынч, гырманч, кәнч, динч, бүрүнч, күнч, тунч вә с; дәрсликләрдә материал **јохдур**, бу мөвзу илә әлағәдар лүғәт үзрә вә **јарадычы** **имлалар** **апармаг**, «Мәктәблинин орфографија лүғәти»ндән нүмунәләр сечдирмәк вә с. кими практик ишләр үзәриндә шакирдләри ишләтмәк төләб олунур)—1 с.
- 6) Сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөз **јарадычылығынын** **васитәләриндән** бири кими—3 с. (§ 40).
- 7) РНИ: шәкил үзрә төсвир характерли **јохлама** **инша** (ч. 466)—2 с.
- 8) Бир көкүн ики вә даһа артыг сөздүзәлдичи шәкилчи **гәбул** едә билмәсинә аид чалышмалар (дәрсликдә **јохдур**, материалы мүүллим өзү сечмәлидир; нүмунәләр: **јазычы**, **јазычылыг**, **әкинчи**, **әкинчилик**, **башчылыг**, **әләкчи**, **ағыллылыг** вә с. шакирдләр белә сөзләри чүмләләрдә ишләдир, сөз **јарадычылығына** **көрә** **тәһлил** **едир**, **өзләри** **өлаве** **нүмунәләр** **көстәрирләр...**)—2 с.
- 9) Бә'зи сөзләрдә өн шәкилчиләрин ишләнмәси (мәс.: **наәлач**, **надүрүст**, **натәмиз**, **надинч**, **набәләд**, **налајиг**, **накам**, **накиши**, **накуман**, **натәмам**, **нашүкүр**, **бивахт**, **бигејрәт**, **бнихтијар**, **бикеф**, **бивәфа**, **биһөрмәт**, **биһуш**, **бичарә**; бу кими сөзләрин синонимләри үзәриндә иш вә онларын ишләнмә мөғамлары; мүүллим V синфин китабындакы **мүвәфиг** материаллардан да—сәһ. 29 истифадә едә биләр)—1 с.
- 11) **Јохлама** **имла** вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

V СИНИФ

155 саат (биринчи жарымилдә һәфтәдә 4 саат, икинчи жарымилдә 5 саат)

I РУБ. 38 саат (31+7 с.)

IV синифдә кечилмишләрнин тәкрары (7 саат).

1) Сөз бирләшмәси вә чүмлә; чүмләннин грамматик әсасы (дәрслијин 11—12-чи сәһифәсиндәки материаллардан да истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр)—1 с.

2) Чүмлә үзвләри, һәмчинс үзвлү чүмләләр; хитаб (хитабын сөз бирләшмәләри илә дә ифадәси)—1 с.

3) Мүрәккәб чүмлә, заситәсиз нитг, диалог (васитәсиз нитгин мүәллифин сөзләриндәл әввәл вә сонра кәлмәси)—2 с.

4) Орфографија аид кечилмиш гәјдалар—1 с.

5) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

6) РНИ (рабитәли нитгин иккишафы): шәкил үзрә инша (8-чи сәһифәдәки шәкил әсасында)—2 с.

Лексика вә фразеолокија (14 саат).

1) IV синифдә лексикадан кечилмишләрнин тәкрары—1 с.

2) Үмумишләк сөзләр; диалект сөзләри, терминләр («Мәктәблинин орфографија лүгәти»ндән истифадә етмәклә); IV синифдә кечилмиш јазылышы чәтин сөзләр үзрә чалышмалар (лүгәт үзрә имла, јарадычы имла)—2 с. (§ 7).

3) Алынма сөзләр һаггында анлајыш; мәтндән бунлары сечә билмәк үзрә чалышмалар—3 с. (§ 10).

4) Көһнәлмиш сөзләр вә неолокизмләр—2 с. (§ 11).

5) РНИ: өјрәдичи инша; јәј хатирәләри һаггында мөвзу сечмәк үзрә сәһбәт, мөвзуларын конкретләшдирилмәси; ејни идеја илә әлағәдар мөвзуларын мүхтәлиф вариантларда ола билмәси; сечилмиш мөвзуну ишләмәк үчүн башлыча рәзифәләрин мүәјјәнләшдирилмәси; инша үчүн материал топламаг—1 с.

6) Фразеолоки бирләшмәләр—2 с. (§ 12).

7) РНИ: инша јазы (5-чи маддәдә көстәрилмиш дәрсин давамы) вә онун тәһлили—2 с.

8) Фразеолоки бирләшмәләрә аид чалышмалар—1 с.

9) Лексикаја аид кечилмишләрнин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси—1 с.

10) Јохлама јазы (лексикаја аид јазы иши вә ја әлағә тапшырыглы имла), јазыларын тәһлили—2 с.

МОРФОЛОКИЈА

Исим (32 саат).

1) Морфолокија һаггында анлајыш (мүәллимин мә'луматы). Исим бир нитг һиссәси кими (20-чи §-ын материалы анчаг танышлыг үчүн верилир)—1 с. (§ 21).

2) Үмуми вә хусуси исимләр (бу мөвзу дәрсликдә јохдур, тәкрар характери дашыјыр; IV синфин дәрслијиндә 112-чи сәһифәдәки нәзә-

ри материалдан вә 300, 301-чи чалышмалардан истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр)—1 с.

3) Хүсуси исимләрин јазылышы—2 с. (§ 29).

4) Хүсуси исимләрин үмуми исимләрә кечмәси; тәк вә чәм исимләр (тәкрардыр, IV синфин дәрслијиндәки 45-чи §-ын мувафиг материалларындан истифадә етмәк олар; 305-чи чалышманын мөтнини диктә јолу илә шакирдләрә јаздырмаг мәсләһәт көрүлүр)—2 с.

5) Хүсуси исимләрин јазылышына аид чалышмалар (лүгәт материалы үзрә имла, јарадычы вә изаһлы имлалар)—1 с.

6) РНИ: өјрәдичи ифадә (ч. 162)—2 с.

7) Исмин һалланмасы (тәкрар)—1 с. (§ 32).

8) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

II РҮБ. 29 саат (22+7 с.).

9) Исмин јијәлик һалы—1 с. (§ 34).

10) Исмин тә'сирлик һалы—1 с. (§ 35).

11) Исмин һалларына даир биликләрин мөһкәмләндирилмәси (33, 36, 37 вә 38-чи §§-ын материалыны шакирдләрә танышлыг үчүн ев тапшырығы кими вермәк олар)—1 с.

12) РНИ: тәсвир характерли иншаја һазырлыг («Пајызын бир күнү», «Гызыл пајыз», «Мәһсул ајы» вә с. мөвзулардан бири үзрә; иншаја план тәртиби, охшар материалларла танышлыг: «Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар», сәһ. 315, 316)—1 с.

13) Исмин мәнсубијјәтә кәрә дәјишмәси—1 с. (§ 30).

14) Мәнсубијјәт шәкилчиләринин нөвләри вә јазылышы—1 с. (§ 31).

15) Мәнсубијјәт шәкилчиләри илә әлагәдар морфоложи тәһлил—1 с.

16) РНИ: тәсвир характерли инша—2 с.

17) Мәнсубијјәт шәкилчиләри (үчүнчү шәхс тәкин) сөз бирләшмәләриндә тәрәфләри бирләшдирән васитә кими (бу мөвзу дәрсликдә јохдур, лазыми мә'луматы шакирдләрә практик јолла—дил материалларынын тәһлили јолу илә вермәк мәсләһәт көрүлүр)—1 с.

18) Мәнсубијјәт шәкилчили исимләрин һалланмасы (практик чалышмалар)—1 с.

19) РНИ: өјрәдичи ифадә (ч. 162)—2 с.

20) **Тале, мәнбә, мәншә** типли әрәб мәншәли сөзләрин һал вә мәнсубијјәтә кәрә дәјишмәси илә әлагәдар јазылыш гәјдалары (мәнафе, мәнбә, мәншә, мөвгә вә тале сөзләри сону сайтлә битән исимләр кими һалланыр, лакин мәнсубијјәтә кәрә дәјишәркән мәнсубијјәт шәкилчиләринин илк самити—битишдиричи самит с јох, ј олур: **мәнафеји, мәнбәји, мәншәји** вә с.; бу мөвзу дәрсликдә јохдур, дидактик материалы мүәллим өзү һазырламалыдыр вә гәјданы шакирдләрә практик јолла мәнимсәтмәјә наил олмалыдыр)—1 с.

21) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—1 с.

22) Исимләрин морфоложи тәһлили—1 с.

23) Дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмәси—1 с. (§§ 22, 23).

24) Исим дүзәлдән бә'зи шәкилчиләрин јазылышы—2 с. (§§ 24, 25, 26).

- 25) Исимлә әлагәдар сөз җарадычылыгына көрә тәһлил—1 с.
- 26) РНИ: һесаһат вә мә'лумат һарактерли шифаһи һәғләтмә («Идман җарышымызын һәтичәләри», «Мәһгамызын баһрам тәдбирләри» вә с. һимн мөвзулар үзрә; V синиф үчүн «Азәрбаһчан дилиндән дидактик материаллар» сәһ. 265—305); чыхышлар үчүн план тәртиби—2 с.
- 27) Мүрәккәб исимләрин әмәлә кәлмәси вә җазылышы: битишик җазылан исимләр, антоним вә җаһын мә'налы сөзләрдән вә еһни сөзүн тәкрярындән әмәлә кәлән исимләр (тәкрярдыр, IV синфин дәрслиҗиндәки 49-чу §-ын материалындән истифадә етмәклә)—3 с. (§ 28).
- 28) Исмә аид кечилмишләрин тәкряры вә үмумиләшдирилмәси—1 с.
- 29) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

III РҮБ. 52 саат (42+10 с.)

Сифәт (19 саат).

- 1) Сифәт бир нитг һиссәси һими; онун чүмләдә ролу (әсасән тә'һин вә хәбәр везифәсиндә ишләнмәси)—2 с. (§ 41).
- 2) Сифәтин мүҗәһисә дәрәчәләри һаггында аһләҗыш—1 с. (§ 47).
- 3) Сифәтин азалтма дәрәчәси (ади дәрәчәҗә һисбәтдә)—1 с. (§ 48).
- 4) Сифәтин чоһалтма дәрәчәси—1 с. (§ 49).
- 5) Сифәтин дәрәчә әләмәтләринин җазылышына аид чалышмәлар («Азәрбаһчан дилиндән дидактик материаллар» вәсаитиндән вә «Имла мәчмуәси»ндәки материаллардан истифадә етмәклә)—1 с.
- 6) РНИ: тәркибиндә сифәтләр олан мәтһи үзрә ифадә җазы; җаһуд «Азәрбаһчан дилиндән дидактик материаллар» вәсаитиндәки 319 нөмрәли карточка үзрә иш (мәтһи әввәлчә диктә јолу илә шаһирдләрә җаздырмаг олар)—2 с.
- 7) Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә кәлмәси; исимдән вә фе'лдән дүзәлән сифәтләр—3 с. (§§ 42, 43, 44).
- 8) Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин җазылышы вә тәләффүзү—2 с. (§ 45).
- 9) Сифәтләрлә әлагәдар сөз җарадычылыгына көрә тәһлил—1 с.
- 10) Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси вә җазылышы—3 с. (§ 46).
- 11) РНИ: сифәтләрдән истифадә етмәклә шәкил үзрә инша (66-чы сәһифәдәни вә ја башта бир даһа мүнәсиб шәкил әсасында)—1 с.
- 12) Сифәтин исим һими ишләнә билмәси—1 с. (§ 50).
- 13) Сифәтә аид кечилмишләрин тәкряры вә үмумиләшдирилмәси—1 с.
- 14) РНИ: өҗрәдичи ифадә (ч. 319)—2 с.
- 15) Әләвә талшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

Сај (12 саат)

- 1) Сај бир нитг һиссәси һими—1 с. (§ 51).
- 2) Сајын мә'нача һөвләри—1 с. (§ 52).
- 3) Мигдар сајлары вә онун һөвләри—1 с. (§ 53, 1-чи бәнд).

4) Мүөјјөн мигдар сајларынын гурулушча нөвлөрүнө, исим кими һалланмасына вә өзүндөн сонра әдәди (нумератив) сизләрин ишлән-мәсинә данр практик чалышмалар—1 с.

5) РНИ: шәкил үзрә инша (ч. 329)—1 с.

6) Гејри-мүөјјөн мигдар сајлары—2 с. (§ 53).

7) Сыра сајлары (гурулушча нөвләри, исим кими һаллана бил-мәси, әрәб вә рум рәгәмләри илә ифадәси)—1 с.

8) Сајларын јазылышы вә төләффүзүнә аид чалышмалар—2 с.

9) Саја аид кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси—1 с.

10) РНИ: елми үслуб һаггында мүсаһибә, бу үслубун бәди и үс-лубдан вә данышыг үслубундан фәргли чәһәтләри; елми үслуба аид грамматик инша (мәсәлән, «Лексикада нәдән бәһс олунур», «Исим вә онун әсас хүсусијјәтләри» вә с.; инша кичик һәчмдә јеринә јети-рилир)—1 с.

11) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

Әвәзлик (11 саат).

1) Әвәзлик бир нитг һиссәси кими; онун чүмләдә ролу—1 с. (§ 57).

2) Шәхс әвәзликләри; онларын исим кими һаллана билмәси; га-јыдыш әвәзлији (әз)—2 с. (§§ 58, 64).

3) Ишарә әвәзликләри—2 с. (§§ 60, 61).

4) РНИ: јохлама ифадә вә јазыларын тәһлили—2 с.

5) Суал әвәзликләри—1 с. (§ 62).

6) Гејри-мүөјјөн әвәзликләр—1 с. (§ 59).

7) Тә'јин әвәзликләр—1 с.

8) Әвәзлијә аид кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмә-си—1 с.

9) Әлавә тапшырыгды имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

10) РНИ: тәсвир вә мүһакимә характерли инша («Баһар нә үчүн бизә севинч кәтирир», «Ән көзәл ај», «Кәндимизин баһары» вә с. мөвзулардан бири үзрә; инша евдә јазылыр, синифдә исә тәһлил олу-нур)—1 с.

Кечилмишләрин тәкрары—2 с.

VI СИНИФ

140 саат (110+30) (һәфтәдә 4 саат).

I РҮБ. 38 саат (30+8).

IV—V синифдә кечилмишләрин тәкрары (9 саат).

1) Сөз бирләшмәси вә чүмлә—1 с.

2) Чүмләнин сонунда, һәмчинс үзвлү вә хитаблы чүмләләрдә, мүрәккәб чүмләдә, васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри—1 с. (§ 1. ч. 6, 8, 9).

3) Сөзләрин әмәлә кәлмәси васитәләри—1 с. (§ 2, ч. 11, 12).

4) Нитг һиссәләри (фе'лдән башга); онларын даими вә даими ол-мајан әламәтләри—2 с. (§ 3, ч. 13, 15, 16)

- 5) Орфографиядан четин гайдалар (о чүмледөн жазылышы үмү-
ми гайдаларда мүүжөнлөшмөжөн сөзлөр)—2 с. (§ 4, ч. 22—30).
- 6) Жохлама имла вә сөһвлөр үзөриндә иш—2 с.
- 7) РНИ: мөтн вә үслублар һаггында кечилмишләрин тәкрары—

1 с.

Фе'л (24 саат).

1) Фе'л бир нитг һиссәси кими; онун әсас әламәтләри, чүмләдә ролу (тәкрардыр, IV синфин дәрслијиндәки 53-чү §-ын материалла-
рыдан истифадә едилмәли, V синфин дәрслијиндәки 65-чи §-дан је-
күнләшдырма мөгсәдилә истифадә олунмалыдыр)—1 с.

2) Мөсдәр фе'лин башлангыч формасы кими; онун исим кими һалланмасы вә мәнсубијјәтә бәрә дәјишә билмәси (бу мөвзу дәрслик-
дә јохдур, әсасән, тәкрардыр)—1 с.

Фе'лин формалары (22 саат).

1) Фе'лин әмәлә кәлмәси вәситәләри (шәкилчиләрлә вә сөзлә-
рин бирләшмәси илә)—2 с. (§§ 65, 67, 68—V синфин дәрслији).

2) Фе'л формалары һаггында анлајыш. Фе'лин әмр формасы—
2 с. (§§ 5, 6).

3) Фе'лин хәбәр формасы (тәкрар)—2 с. (§ 7).

4) РНИ: публисистик үслуб һаггында анлајыш (VI синиф үчүн
«Дидактик материаллар»да верилмиш чалышмалар әсасында)—2 с.

5) Фе'лин лазым формасы—1 с. (§ 8).

6) Фе'лин арзу формасы—1 с. (§ 9).

7) Фе'лин вачиб формасы—2 с. (§ 10).

8) Фе'лин шәрт формасы; шәрт формасынын дикәр фе'л форма-
лары илә ишләнмәси—2 с. (§§ 11, 14).

9) Тәсдиг вә инкар фе'лләр—1 с. (§ 73).

10) Фе'л формаларынын һекајәти вә рәвәјәти—2 с. (§§ 12, 13).

11) РНИ: публисист үслублу мөтн үзрә ифадә—2 с.

12) Иди, имиш көмәкчи фе'лләринин башга нитг һиссәләрин-
дән сонра ишләнмәси—1 с. (§ 15).

13) Иди, имиш көмәкчи фе'лләринин жазылышы вә теләффүзү;
(алса иди—(алсејди), билсә имиш—(билсејмиш), көрмәли иди—(көр-
мәлијди)—2 с. (§ 15).

14) Фе'л формаларынын морфоложи тәһлили—1 с.

15) Тәкрар—1 с.

16) РНИ: верилмиш сүжет әсасында инша (мәсәлән, «Шәнбә кү-
нү иди. Дәрсдән сонра мүүллим бизи тикиш фабрикинә (тарлаја, фер-
маја) экскурсијаја апарды...» «Истираһәт күнү ушагларла бирликдә
һәјәтдә футбол ојнајырдыг. Бирдән гаршыдакы бинадан бәрк гыш-
тырты сәси ешидилди... вә с. мөзмунлу сүжетләр үзрә)—2 с.

17) Грамматик тапшырыгылы јохлама имла вә сөһвлөр үзөриндә
иш—2 с.

II РУБ. 30 саат (24+6)

Фе'ли сифәт (14 саат).

Фе'ли сифәт фе'лин хусузи формасы кими; фе'ли сифәтин фе'лә
вә сифәтә охшар әламәтләри—2 с. (§ 19).

2) РНИ: адамларын, эмək просесинин тəсвир елементи олан нəг-ли характерли мətнлэр үзрə шифаһи вə жазылы ифадə (бу мəгсəдлə М. Аслановун «Ифадə жазы мətнлəri» китабындакы «Дəнизчи шəк-ли» (сəһ. 65) вə З. Əлијеванын «Ифадə жазы мətнлəri» китабындакы «Күчədə һадисə» (сəһ. 52) мətнлэриндэн истифадə етмək мүмкүндүр) — 2 с.

3) Кечмиш заман фе'ли сифəтлэри—2 с. (§ 20).

4) Индики заман фе'ли сифəтлэри; онларын жазылышы вə тэлəф-фүзү—2 с. (§ 21).

5) Кəлəчək заман фе'ли сифəтлэри; онларын жазылышы вə тэлəф-фүзү—2 с. (§ 22).

6) Фе'ли сифəтин тэркиб эмələ кəтирмэси (фе'ли сифəт тэркиб-лэри һаггында анлајыш)—2 с. (§ 23, ч. 175—178).

7) РНИ: шəкси мүшaһидə вə шəкил əсасында инсанын заһири гөркəминин тəсвиринə аид инша («Əбдүл əми», «Кəрим баба», «Чапа-јев», «Короғду», «Бабək» вə с. мөвзуларда)—2 с.

8) Фе'ли сифəтлэрин исмə вə сифəтə кечмэси; индики заман фе'-ли сифəтлэринин сөз јарадычылығында ролу—2 с. (§ 19, сəһ. 33, ч. 157).

9) Тəкрар—2 с.

Фе'ли бағлама (10 саат).

1) Фе'ли бағлама фе'лин хусуси формасы кими; фе'ли бағлама-нын нитгдə ролу—1 с. (§ 24).

2) Һэрəkəтин тэрзини тамамлајан фе'ли бағламалар—2 с. (§ 25).

3) Һэрəkəти замана кэрə тамамлајан фе'ли бағламалар—2 с. (§ 26).

4) РНИ: мətнə адамларын заһири көрүнүшүнүн тəсвирини əлавə етмək тапшырығы үзрə јохлама ифадə (IV синифлэр үчүн «Азэрбај-чан дилиндэн дидактик материаллар» китабындакы «Елчинин ағачы», «Мөлək нөнə» вə с. мətнлэри əсасында)—2 с.

5) Фе'ли бағлама тэркиблэри һаггында мə'лумат—1 с. (§ 22).

6) Фе'ли бағламаларын морфоложи тəһлили—1 с.

7) Тəкрар—1 с.

8) Грамматик тапшырыглы јохлама имла вə сəһвлэр үзэриндə иш—2 с.

III РҮБ. 42 саат (33+9)

ЗЭРФ (18 саат)

1) Зэрф бир нитг һиссəsi кими; һәм зэрф, һәм дə сифəт вə сaј олан сөзлэр; зэрфин чүмлэдə ролу—3 с. (§ 28, ч. 201—203).

2) РНИ: кəрдүклэрин вə ешитдиклэрин һаггында шифаһи инша («Бир дəфə мешədə», «Нөнəm дeјир ки...» вə с.)—1 с.

3) Дүзəлтмə зэрфлэрин эмələ кəлмэси—2 с. (§ 29).

4) Сөзлэрин тəкрары вə бирлəшмэси васитəсилə зэрфлэрин эмələ кəлмэси: мүрəккəб зэрфлэр вə онларын жазылышы—3 с. (§ 30, ч. 209—217).

5) РНИ: мүшaһидə əсасында эмək просесинин тəсвиринə аид инша («Тарлада», «Тикинтидə», «Үзүм багында» «Чај плантасијасын-да»)—3 с.

- 6) Зәрфин мә'нача нөвләри: тәрзи-һәрәкәт зәрфләри—1 с. (§ 31).
- 7) Заман зәрфләри—1 с. (§ 31).
- 8) Јер зәрфләри—1 с. (§ 31).
- 9) Миғдар вә сәбәб-мәғсәд зәрфләри—1 с. (§ 31 ч. 218—220).
- 10) РНИ: ифадә јазы—2 с.
- 11) Зәрфин башиға нитг һиссәләринә охшарлығы—2 с. (§ 32).
- 12) Зәрфин морфоложи тәһлили—1 с.
- 13) Тәкрар—1 с.
- 14) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

Гошма (7 саат).

- 1) Гошма бир нитг һиссәси кими—1 с. (§33).
- 2) Гошмаларын мә'нача нөвләри—1 с. (§ 34).
- 3) Һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә гошма кими ишләнән сөзләр—2 с. (§ 35).
- 4) Битишик вә ајры јазылан гошмалар—1 с. (§ 36).
- 5) РНИ: јохлама инша («Китаб инсанын достудур», «Ән чох севдијин китаб», «Китабханада» вә с. кими мөвзуларда)—3 с.
- 6) Тәкрар—1 с.
- 7) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—1 с.

Бағлајычы (8 саат).

- 1) Бағлајычы көмәкчи нитг һиссәси кими—1 с. (§ 37).
- 2) Садә вә мүрәккәб бағлајычылар—1 с. (§ 39).
- 3) Бағлајычыларын јазылышы—2 с. (§ 40).
- 4) РНИ: ичтимаи-сијаси мөвзуда мұһакимә характерли инша («Тәбиәти мұһафизә нә үчүн лазымдыр?», «Һәјатымын илк фәрәһли аны», «Мән сәндән өјрәндим гәһрәманлығы» вә с. Бу мөвзуда инша-ја һазырлығы иши апараркән «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 1976-чы ил, биринчи нөмрәсиндә верилмиш дидактик материаллара истинад етмәк мүмкүндүр)—2 с.
- 5) Бағлајычыларын мә'нача нөвләри (битишдиричиләр, гаршылығы билдирәнләр, белкү билдирәнләр...)—2 с. (§ 38).
- 6) Грамматик тапшырығлы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

VII СИНИФ

105 саат (83+22) (һәфтәдә 3 саат).

I РҮБ. 28 саат (22+6)

IV—VI синифләрдә кечилмишләрин тәкрары (6 саат).

- 1) Данышығ сәсләри вә онларын јазыда ифадәси. Сөзүн јазылышы вә тәләффүзү. Сөзүн лексик вә грамматик мә'насы—1 с. (§ 21—IV синфин дәрслији).
- 2) Сөзүн гурулушу вә сөз јарадычылығы—1 с. (§ 3—V синфин дәрслији).
- 3) Нитг һиссәләри, онларын даими әламәтләри вә сөз јарадычылығы формалары—2 с. (§ 20—V синфин дәрслији).

4) РНИ: Мәтн һаггында вә нитг үслублары һаггында кечилмишләрнн тәкраты—2 с.

5) Кечилмиш јазы гаддаларынын тәкраты вә јохлама имла—2 с.

СИНТАКСИС ВӘ ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ

Сөз бирләшмәси вә чүмлә (8 саат)

1) Сөз бирләшмәси вә чүмлә синтаксисин әсас вәһидләри кими; сөз бирләшмәсинин сөз вә чүмләдән фәрғи. Сөз бирләшмәсинин башлангыч формасы—1 с. (§ 5).

2) Сөз бирләшмәсинин нөвләри вә типләри—1 с. (§ 8).

3) Јијәлик һал бирләшмәләри исми бирләшмәләрин нөвләриндән бири кими—1 с. (§ 8).

4) РНИ: публисистик үслуб, сүбутлу мүнәкимә һаггында анлајыш—1 с.

5) Јијәлик һал бирләшмәләри: мүүјјәнлик вә гејри-мүүјјәнлик билдирән тәјини сөз бирләшмәләри—2 с. (§ 8, ч. 59—61; 62—67).

6) Сөз бирләшмәләриндә вә чүмләдә сөзләр арасында синтактик әлағә типләри—1 с. (§ 7, ч. 55—58).

7) Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри—2 с. (§ 9).

8) Тәкрат—1 с.

Чүттәркибли (һәр ики баш үзвүн иштирак етдији) садә чүмләләр (23 саат).

1) Чүмләнн баш үзвләри—1 с. (§§ 10, 11).

2) Мүбтәданын ифадә васитәләри—2 с. (§ 10, ч. 74—75).

3) О, бу әвәзликләри илә ифадә олунај мүбтәдалардан сонра веркулүн ишләдилмәси—1 с.

4) РНИ: әмәк просеси вә инсанын заһри көрүнүшүнүн тәсвир елементи олан нәгли характели мәтнләр үзрә (М. Аслановун «Ифадә јазы мәтнләри» китабындакы «Кәнч уста», «Асланын вәди» мәтнләри үзрә) ифадә—2 с.

5) Хәбәрин ифадә васитәләри—2 с. (§ 12, ч. 82—83).

6) Фе'ли вә исми хәбәрләр—1 с. (§ 12).

7) Хәбәрин мүбтәда илә узлашыб-узлашмамасы—1 с. (§ 13).

8) РНИ: инша-тәсвир—2 с.

9) Грамматик тапшырығлы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

II РҮБ. 23 саат (19+4).

1) Чүмләнн икинчи дәрәчәли үзвләри. Тамамлығ—1 с. (§ 14).

2) Васитәсиз вә васитәли тамамлығлар—1 с. (§§ 15, 16).

3) Тәјин—1 с. (§ 18).

4) Зәрфлик вә онун мә'нача нөвләри. Тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри—1 с. (§§ 20, 21).

5) Заман зәрфлији, јер зәрфлији—1 с. (§§ 22, 23).

6) Кәмијјәт вә сәбәб-мөгсәд зәрфлији—1 с. (§§ 24, 25).

- 7) РНИ: эмәк просесинин тәсвиринә аид инша («Ииншаатчылары» һүнәри, «Памбыг тарласында», «Ағ тызыл усталары» вә с. мөвзуларда) — 2 с.
- 8) Икинчи дәрәчәли үзвләрин ифадә васитәләри — 2 с. (§§ 17, 19, 26).
- 9) Чүмлә үзвләринин өлавәси — 1 с. (§ 27).
- 10) Әлавәләрдә дурғу ишарәләри — 1 с. (§ 27).
- 11) Чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғу — 1 с. (§ 28).
- 12) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 с.

Тәктәркибли (баш үзвләрдән јалныз биринин иштирак етдији) садә чүмләләр (7 саат).

- 1) Баш үзвләрдән јалныз хәбәрин иштирак етдији чүмләләр: мүәјјән шәхсли, гејри-мүәјјән шәхсли вә шәхссиз чүмләләр — 3 с. (§§ 29, 30).
- 2) Баш үзвләрдән јалныз мүбтәданын иштирак етдији чүмләләр (адлыг чүмлә) вә белә чүмләләрдә мүбтәданын ифадә васитәләри — 2 с. (§ 31).
- 3) РНИ: эмәк просесинин тәсвиринә аид инша («Жөјдәләнләр», «Тарла баһадырлары», «Гајнар эмәк мејданы», «Ајаггабы усталары» вә с.) — 2 с.
- 4) Тәкрар — 1 с.
- 5) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 с.

III РҮБ. 31 саат (24+7)

Јарымчыг чүмләләр (2 саат).

- 1) Јарымчыг чүмләләрин иитгдә ролу вә онларын гурулушу — 1 с. (§ 33).
- 2) Јарымчыг чүмләләрдән әввәл тире ишарәсинин ишләдилмәси — 1 с. (§ 39).

Һәмчинс үзвлү чүмләләр (11 саат).

- 1) Бағлајычысыз һәмчинс үзвлү чүмләләр; сонунчу һәмчинс үзвдән әввәл вә бағлајычысынын ишләнмәси (тәкрар) — 2 с. (§ 34).
- 2) РНИ: верилмиш сүжет әсасында нәгли характерли инша: («Јағышлы бир күн иди. Евдән тәләсик чыхыб мөктәбә кедирдим...», «Мај ајынын әввәли иди. Күл-чичәкләрин ләтиф әтри инсаны валей едирди...», «Кәндимизин шимал тәрәфи галын мешәдир...») — 2 с.
- 3) Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычылар (лакин, амма, анчаг, јахуд, һәтта, һәмчинин) — 2 с. (§ 35).
- 4) Һәмчинс үзвләр арасында гоша бағлајычылар (һәм — һәм дә; ја — ја да; нә — нә дә вә с.) — 2 с. (§ 36).
- 6) РНИ: јохлама ифадә вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 с.
- 7) Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы — 1 с. (§ 37).
- 8) Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшидиричи сөзләр; бунларда ики нөгтә вә тире ишарәсинин ишләнмәси — 2 с. (§ 39, ч. 176—178).
- 9) Јохлама имла — 1 с.

Чүмләләрдә хитабларын, ара сөзләрин; бәли, јох, хејр сөзләринин, нидаларын ишләнмәси (10 саат).

- 1) Хитаб вә оуун чүмлөдә јери; садә вә мүрәккәб хитаблар—1 с. (§ 41).
- 2) Ара сөзләр вә ара сөз бирләшмәләри—1 с. (§ 42, сәһ. 82).
- 3) Ара чүмләләр вә нитгдә онлардан истифадәнин ролу—1 с. (§ 42, сәһ. 85).
- 4) Ара сөзлөрдә, ара бирләшмәләрдә вә ара чүмләлөрдә дурғу ишарәләри—2 с. (§ 43).
- 5) РНИ: ичтимаи-сијаси мөвзуда мүһакимә характерли инша («Мән вәтән гаршысында өз борчуму нәдә көрүрәм», «Хошбәхтлик инсанын өз әлиндәдир», «Мән достлуғу нечә баша дүшүрәм», «Ленин бизимләдир») вә ја ифадә—2 с.
- 6) Чүмләлөрдә **бәли, һә, јох, хејр** сөзләринин вә нидаларын ишләnmәси—1 с. (§ 45).
- 7) Тәкрар—1 с.
- 8) Әлавә тапшырығлы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

VIII СИНИФ

72 саат (һәфтәдә 2 саат). (47+25)

I РҮБ. 18 саат (14+4)

Тәкрар (2 саат).

- 1) Дилин әсас ваһидләри: сәсләр, морфемләр, сөз, сөз бирләшмәси, чүмлә. Сөзүн лексик вә грамматик мә'насы—1 с.
- 2) Нитг һиссәләри, онларын мә'на, морфоложи вә синтактик әләмәтләри—1 с.

Мүрәккәб чүмлә (1 саат).

- 1) Мүрәккәб чүмләнин типләри (бағлајычылы вә бағлајычысыз). Мүрәккәб чүмләни тәшкил едән һиссәләрин грамматик әсасы—1 с. (§ 53).

2) РНИ: ифадә јазы—2 с.

Табесиз мүрәккәб чүмләләр (6 саат).

- 1) Табесиз мүрәккәб чүмләләр вә онларын һиссәләри арасында мә'на әлағәләри—2 с. (§ 54).
- 2) Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр—2 с. (§ 55).
- 3) Табесиз мүрәккәб чүмләлөрдә дурғу ишарәләри (веркүл, нөгтәли веркүл—1 с. (§ 56).

4) Тәкрар, о чүмләдән өјрәдичи имла—1 с.

- 5) РНИ: мүһакимә элементли инша («Ән чох севдијим сәнәт», «Меним синиф јолдашларым», «Јај күнләриндән бириндә», «Сәјаһәтдә оларкән», «Истираһәтими нечә кечирдим» вә с. кими мөвзулардан бири үзрә); инша евдә јеринә јетирилир, һазырлығ иши вә јазыларын тәһлили синифдә апарылыр—2 с.

Табели мүрәккәб чүмләләр (25 саат).

- 1) Табели мүрәккәб чүмлә; табели мүрәккәб чүмләнин гурулуш тәркиби; баш вә мүрәккәб чүмлә—1 с. (§ 57).

- 2) Табели мүрәккәб чүмләдә баш чүмләни будаг чүмләјә бағлајан сөзләр вә бағлајычы васитәләр (бу мөвзу дәрсликдә јохдур; будаг чүмләнин нөвләринә аид материаллардан нүмунәләр сечиб, мөвзуну онларын синтактик тәһлили јолу илә өјрәтмәк мүмкүндүр)—2 с.

3) Баш чүмлөдө м ү ө ј ј ө н л ө ш ө н (јө'ин будаг чүмлөни изаһ етдији) с ө з л ө р (бу мөвзу да дәрсликдө хүсуси параграф шөклиндө өз әксини тапмајыб; о, шакирдлөри табели мүрөккөб чүмлөдө баш вө будаг чүмлөни мүөјјөн едө билмөк бачарыгына јијөлөндирмөк мөгсәди- ни күдүр; һөмин бачарыг табели мүрөккөб чүмлөни гурулушуна кө- рө тәһлилиндөн кенни истифадө етмөклө ашылана биләр)—1 с.

4) Јохлама имла—1 с.

II РҮБ. 14 саат (9+5).

5) Баш чүмлөјө мүнасибәтдө будаг чүмлөни јери (бу да шакирд- ләрө практик јолла—синтактик тәһлил јолу илә өјрөдилмөлидир)— 1 с.

6) Табели мүрөккөб чүмлөләрдө интонасија (фасилө); баш вө бу- дөг чүмлөләр арасында веркүлүн ишләнмәси (табели мүрөккөб чүм- лөләрин интонасија тәһлилиндөн вө өјрөдичи имлалардан истифадө етмөклө)—1 с.

7) РНИ: ичтимаи-сијаси, әхлаг-етик мөвзуларда инша (вө ја ифадө; инша евдө јеринө јетирилир)—2 с.

8) Будаг чүмлөни мәнача нөвләри; мүбтәда будаг чүмлөси— 1 с. (§ 58).

9) Хәбәр будаг чүмлөси—1 с. (§ 59).

10) Тәјин будаг чүмлөси—1 с. (§ 61).

11) РНИ: инша јазыја һазырлыг: «Шәрәфли әмөк инсаны учал- дыр», «Кәндимизин әмөк адамлары», «Имәчиликдө», «Тарлада» вө с. кими мөвзулар үзрө—1 с.

12) Тамамлыг будаг чүмлөси—2 с. (§ 60).

13) РНИ: јохлама инша вө јазы ишләринин тәһлили—2 с.

14) Әлавө тапшырыгды јохлама имла—2 с.

III РҮБ. 21 с. (14+7).

15) Зәрфлик будаг чүмлөләри һаггында үмуми мәлумат—1 с.

16) Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмлөси—1 с. (§ 62).

17) Заман вө јер будаг чүмлөләри—1 с. (§ 62).

18) Кәмијјет вө сәбәб-мөгсәд будаг чүмлөләри—1 с. (§ 62).

19) РНИ: ев иншасына һазырлыг: «Бөјүк Вәтәнимиз», «Азәр- бајчан ири аддымларла аддымлајыр», «Бакы кезәл шәһәрди», «Би- зим кәндимиз», «Гәсәбәмиз илдөн-илә кезәлләшир» вө с. кими мөв- зулар үзрө—1 с.

20) Зәрфлик будаг чүмлөли табели мүрөккөб чүмлөләр үзәриндө синтактик тәһлил—1 с.

21) Бир нечә будаг чүмлөли табели мүрөккөб чүмлөләр—1 с. (§ 65).

22) РНИ: инша јазыларын тәһлили—1 с.

23) Бир нечә будаг чүмлөли садө чүмлөләрә аид синтактик тәһ- лил—1 с.

24) Мүрөккөб чүмлөјө аид кечилмишләрин тәкрары вө үмуми- ләшдирилмәси—1 с.

25) Грамматик тапшырыгды јохлама имла вө сәһвләр үзәриндө иш—2 с.

6. «Азәрбајчан дили вө әдәбијјат тәдриси», № 3.

26) РНИ: әдәби дилини үслублары һаггында биликләрин тәкраты вә үмумиләшдирилмәси—2 с. (§ 69).

Дил һаггында үмуми мә'лумат (4 саат).

1) Дилини ичтимаи һәјатда јери; дил тарихән инкишаф етмиш һадисәдир: Совет һакимијјәти дөврүндә Азәрбајчан дилинин инкишафы—1 с. (§§ 72, 73).

2) Дунја дилләри һаггында мә'лумат, рус дилинин дунја дилләри сьрасында јери; Азәрбајчан дили ССРИ-дә социалист милләтләриндән биринин дили кими (дәрсликдә мөвзуја аид системли мә'лумат јохдур, сәһбәтин мөзмунуну мүүллим өзү мүүјјәнләшдирмәлидир; 74-чү §-ын материалындан гисмән истифадә етмәк олар)—1 с.

3) РНИ: јохлама инша («Рус дили достлуг дилидир», «Мөним икинчи ана дилим», «Рус дилини билмәк нә үчүн вачибдир» мөвзуларындан бири үзрә)—3 с.

4) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН IV—X СИНИФ ШАКИРДЛӘРИНИН БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИНИН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ НОРМАЛАРЫ

Редаксијадан: «IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан програмы»нын јенидән тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар олараг бу фәнн үзрә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормаларында да мүүјјән тәкмилләшдирмәләр апарылмыш вә о, програма әләвә кими дахил едилмишдир. Програмын тәкмилләшдирилмиш лајиһәси мәчмуәмизин 1979-чу ил икинчи нөмрәсиндә чап олунмушдур. Бу нөмрәдә исә «Гијмәт нормалары»ны охчулара тәгдим едирик. 1980/81-чи тәдрис илиндән тәкмилләшдирилмиш програмын тәтбиги һаггында верилмиш кәстәриш ејни заманда «Гијмәт програмлары»на да аиддир.

1. Шифаһи чавабларын гијмәтләндирилмәси.

Шакирдин шифаһи чавабыны гијмәтләндирәркән ашағыдакылар рәһбәр тутулур:

1) чавабын дүзкүн вә там олмасы; 2) өјрәнилмиш материалын шуурлу сурәтдә дәрк олунмасы дәрәчәси; 3) чавабын нитг бахымындан дүзкүнлүјү.

Әкәр шакирд: 1) материалы кифајәт дәрәчәдә вә бүтөвлүкдә изаһ едирсә, дил һадисәләринин мә'насыны дүзкүн

ача биларсә; 2) материалы там дәрк етдији ачыг-ашкар һиссә олунурсә, тәкчә дәрсликдәки нүмунәләрдән истифадә етмәк-лә мәндуудлашмајыб өзү дә мүстәгил олараг мисаллар кәти-рирсә; 3) әдәби дил бахымындан материалы ардычыл вә дүз-күн изаһ едирсә, белә чаваба «5» гијмәт верилир.

Шакирдин чавабы «5» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш тә-ләбләр сәвијјәсиндә олуб, лакин һәрдән бир јол вердији сәһв-ләри мүәллимин «ишарәләриндән» сонра өзү дүзәлдә билир-сә, чавабында ардычыллығын позулмасы һалларына, мүәјјән нитг нөгсанларына јол верирсә, белә чаваб «4» гијмәтә лајиг көрүлүр.

Верилән чаваб мәзмунун әсаһчәһәтләрини ачырса, лакин: 1) шакирд өјрәндији материалын мәзмунуну кифајәт гәдәр әһәтә едә билмәјиб, дил һадисәләринин изаһында, јахуд гајда-лары ифадә етмәкдә гејри-дәгиглијә јол верирсә; 2) сөјләдик-ләрини дәгиг вә әтрафлы сурәтдә өз мисаллары илә әсаслан-дырмағы бачармырса; 3) изаһатларында мәнтиги ардычыл-лығы вә нитгинин дүзкүнлүјүнә лазыми дәрәчәдә диггәт јетир-мирсә, белә чаваба «3» гијмәт верилир.

Шакирд нәзәрдә тутулмуш мувафиг материалын чох һис-сәсини билмирсә, тәриф вә гајдалары сөјләркән кобуд сәһв-ләрә јол верирсә (онлары тәриф едирсә), дедикләринә инам-сызлыг көстәрирсә, нәһәт, нитги долашдырса, белә чаваба «2» гијмәт верилир.

Әкәр шакирд материалы бүтөвлүкдә баша дүшмәјибсә, һәммин материалла әлагәдәр һеч бир шеј билмирсә, белә чаваб «1» балла гијмәтләндиририр.

Шифаһи чаваблара мәнфи гијмәтләр («2», «1») јалныз фәрди сорғу просесиндә (сорғу үчүн ајрылмыш мүәјјән вахт-да) верилир. Мүсбәт гијмәтләр исә («5», «4», «3»), ејни заман-да, бүтүн дәрс мүддәтиндә шакирдин бир нечә чавабынын је-кунуна да верилир.

2. Имла јазыларын гијмәтләндирилмәси.

Имла васитәсилә шакирдләрин јалныз дүзкүн јазы вәр-дишләри јохланылыр. Буна көрә дә имлаја бир гијмәт вери-лир.

Әлавә тапшырыглы имлалар ики чүр олур:

1) Јүнкүл әлавә тапшырыглы имлалар (бунларда тап-шырыг мәтнин үзәриндә шәрти ишарәләрлә јеринә јетири-

лир); белә жазылара бир гијмәт верилир (имланын гијмәти әсас тутулур).

2) Ајрылыгда јеринә јетирилән әлавә тапшырыглы имла; белә жазылара ики гијмәт верилир.

Имлаларын һәчми ашағыдакы гајдада мүүјјәнләшдирилр:

Синиф-ләр	Имлада сөзләрин мигдары	Лугәт үзрә имлада сөзләрин мигдары
IV	90—100	10—15
V	100—110	15—20
VI	110—120	15—20
VII	120—140	15—20
VIII	140—160	20—25

Јохлама имланын һәчми мәтндәки сөзләрин мигдары илә мүүјјән едилир. Бу заман тәкчә мүстәгил мә'налы сөзләр јох, көмәкчи сөзләр дә (бағлајычылар, әдатлар вә с.) һесаба алыныр (јалныз ајры жазыланлар).

Әкәр имла әлавә тапшырыгла (ајрылыгда јеринә јетирилән) биркә апарылырса, онун һәчми тәхминән 5—10 сөз азалдыла биләр.

Мүүәллим имла мәтнини диктә едәркән әдәби тәләффүз гајдаларына чидди риәјәт етмәли, орфографик тәләффүзә (китаб тәләффүзүнә) јол вермәмәлидир.

Јохлама имла рабитәли мәтн үзрә апарылдыгда мүүәллим мәтни ифадәли шәкилдә, әдәби тәләффүзә риәјәт етмәклә вә тәләсмәдән ики дәфә бүтөвлүкдә охумалы, сонра чүмлә-чүмлә диктә етмәлидир. Әкәр чүмлә чоһсөзлүдүрсә, әввәлчә ону бир дәфә бүтөвлүкдә, сонра исә ики-үч һиссәјә ајрмагла диктә етмәлидир.

Имланын гијмәтләндирилмәсиндә ашағыдакы сәһвләр нәзәрә алынмыр (лакин жазыда дүзәлиш верилир):

1) мәктәб програмына даһил едилмәмиш олан гајдалара аид сәһвләр (мәсәлән, рус дилиндә ц илә жазылан хүсуси исимләрин Азәрбајчан дилиндәки жазылышына аид гајдада бурахылан сәһвләр);

2) програм материалы үзрә һәлә өјрәнилмәмиш гајдалара аид сәһвләр;

3) үзәрийдә һәлә иш апарылмамыш олан жазылышы чәтин сөзләрә аид сәһвләр; мәсәлән, VI синиф шакирди әкәр техни-

кум, мүтэрэгги, јахуд атəшфəшанлыг сөзүндө сəһвə јол верир-сə, бу онун јазы ишинин гијмəтинə тə'сир кəстəрмəмəлидир; 4) өзүнүн фонетик гијафəсини кобуд шəкилдə тəһриф-едэн сəһвлəр: бунлар механики характер дашыјан сəһвлəр-дир; мəсəлэн, «китаб» əвəзинə титаб «дəниз» əвəзинə дəиз, «кетдилəр» əвəзинə кетдидилəр вə с.*

Имлада механики характер дашыјан сəһвлəрин сајы ики-дэн артыг олдугда онларын һərəси бир орфографик сəһв кими һесаба алыныр;

5) мүасир орфографијамызда ачыг-ашкар мүбаһисəли олуб һələ сабитлəшмəјэн гайдаларла əлагəдар сəһвлəр; мəсəлэн, иди, имиш, илə кəмəкчи сөзлəринин битишик јазылмасы илə əлагəдар сəһвлəр (кəрпə иди—кəрпəјди, балача имиш—балачајмыш вə с); тək гошмасынын битишик јазылмасындан ирəли кəлэн сəһвлəр (гуш тək—гуштək, сəнин тək—сəнин-тək вə с); вурғусу əввəлинчи компонентин үзəринə дүшэн бир сыра мүрəккəб сөзлəрин ајры јазылмасы илə əлагəдар сəһвлəр (узунсачлы—узун сачлы, дағ кечиси—дағ кечиси мəгсə-дəмүвафиг—мəгсəдə мүвафиг вə с.);

6) о, бу əвəзликлəри илə ифадə олунан мүбтəдалардан сонра веркүлүн ишлəдилмəsi илə əлагəдар сəһвлəр (мəсəлэн, О, мəним гардашымдыр. Бу, һələ чијдир вə с.); фе'ли бағламалардан сонра веркүлүн ишлəдилмəсинə аид сəһвлəр; башлыглардан, күнүн тарихиндэн сонра нөгтə гојулуб-гојулмама-сы илə əлагəдар сəһвлəр.

Имланы гијмəтлəндирəркən сəһвлəрин характерини нəзəрə алмаг вачибдир.

Сəһвлəр арасында кобуд олмајан, јə'ни јазы ишинин савадлылыг дэрəчəсинə бир о гəдэр дə тə'сир кəстəрмəјэн сəһвлəри дикəр сəһвлəрдэн фəрглəндирмək лазымдыр. Кобуд олмајан ики сəһв бир сəһв кими һесаба алынмамалыдыр.

Кобуд олмајан сəһвлəрə ашағыдакылар аид едилир:

1) үмуми гайдалара аид мүстəсналыгларла əлагəдар сəһвлəр (мəсəлэн, Газаха—Газаға, Əзбəкистана—Əзбəјистана, ајагалты—ајағалты вə с.);

* Гејд. Механики характер дашыјан сəһвлəрлə тəлəффүздэн ирəли кəлэн һəрфартырма вə һəрфбурахма сəһвлəрини гарышдырмаг ол-маз; мəсəлэн, «хаһиш» əвəзинə хаһишт, «стансија» əвəзинə нстанси-ја, «ингилаб» əвəзинə ииглаб, «сифəт» əвəзинə сфəт вə с. Белə сəһвлəр шакирдлəрин јазысыны гијмəтлəндирəркən орфографик сəһв кими һесаба алынмалыдыр.

2) мүрөккөб адларда бөжүк һәрфин ишләнмәси илә әләгәдар сәһвләр (Бөжүк Вәтән мұһарибәси—Бөжүк вәтән мұһарибәси, Бейнәлхалг гадынлар күнү—Бейнәлхалг Гадынлар күнү, республиканын әмәкдар артисти—Республиканын әмәкдар артисти вә с.);

3) бу вә ја дикәр дурғу ишарәсинин әвәзинә башгасынын ишләдилмәси илә әләгәдар сәһвләр (мәсәлән, әләвәләрдә типр әвәзинә веркүл ишләдилмәси...);

4) мәтндә ејни бир орфограмын бир јердә дүзкүн, башга јердә исә јанлыш јазылмасы илә әләгәдар сәһвләр;

5) бир-бирилә ујушан дурғу ишарәләриндән бирини бурахмагла вә ја онларын ишләдилмәсиндә ардычыллыға риајет етмәмәклә (мәсәлән, чүмләннин ортасында кәлән хитаб вә ја ара сөзүн јалныз бир тәрәфиндә веркүл гојмагла) әләгәдар бурахылан сәһвләр.

Јохлама јазыда бешдән артыг дүзәлиш олдугда онун гијметн бир бал ашағы ендирилир; лакин бу, «3» гијмәтә лајиг имланын гијметини «2»-јә ендирмәјә сәбәб олмамалыдыр.

«5» гијмәт сәһвсиз јазыја, еләчә дә кобуд олмајан I орфографик вә ја кобуд олмајан бир дурғу ишарәси бурахылмыш јазыја (0/1, 1/0) верилир. Икидән артыг дүзәлиши олан имлаја «5» гијмәт верилмир.

«4» гијмәт ән чоху 6 сәһви (3/3, 2/4, 1/5, 0/6) олан имлаја верилир.

«3» гијмәт ән чоху 11 сәһви (6/5, 5/6, 4/7, 3/8) олан имлаја верилир.

«2» гијмәт ән чоху 14 сәһви (9/5, 8/6, 7/7, 6/8) олан имлаја верилир.

«2» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш нормадан артыг сәһви олан имла «1» балла гијмәтләндирилир.

Хусуси оларат нәзәрә алынмалыдыр ки, имлаја гијмәт вәрәркән (сәһвләрин јухарыда кәстәрилмиш мигдары илә әләгәдар вариантларда) орфографик сәһвләрин мүәјјән һәдди кәләнлиир; белә ки, 3 орфографик сәһв «4» гијмәт үчүн ән јүксәк һәдд һесаб олуноур. Орфографик сәһвләрин сајы һәммин һәдди икәндикдә имлаја верилән гијмәт дә дәјишилмәлидир. Бу бахымдан, мәсәлән, һеч бир дурғу ишарәси сәһви олмајан, јалныз 7 орфографик сәһви ашкар едилмиш имлаја «3» гијмәт вәрмәк олмаз (әкәр һәммин сәһвләрдән азы бири ејни типли дејилсә).

Имла мәтнинин үзәриндә јох, ајрылыгдә јеринә јетирилән әләвә тапшырыг ашағыдакы кими гијмәтләндирилир:

Әкәр әләвә тапшырыг бүтөвлүкдә јеринә јетирилмишсә, «5» балла гијмәтләндирилир. Тапшырығын 3/4 һиссәси јеринә јетирилмишсә, о. «4» гијмәтә лајиг көрүлүр. Ән азы јарысы јеринә јетирилән тапшырыға «3» гијмәт верилир. Тапшырығын јарыдан азы јеринә јетирилдикдә «2», һеч јеринә јетирилмәдикдә исә «1» балла гијмәтләндирилир.

3. Ифадә вә иншанын гијмәтләндирилмәси.

Кениш ифадә үчүн ашағыдакы һәчмдә олан мәтнләрдән истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр.

Синифләр	Сөзләрин һәчми
IV	100—150
V	150—200
VI	200—250
VII	250—300
VIII	350—450

Бир дәрс сааты үчүн иншанын һәчмини тәхмини оларат ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирмәк мәсләһәт көрүлүр.

Синифләр	Сөзләрин мигдары
IV	110
V	130
VI	150
VII	170
VIII	200

Ифадә вә инша јазылар васитәсилә ики группачарыг вә вәрдишләр јохланылыр:

- 1) мөвзунун мөвзунуну ача билмәк вә бу мәгсәдлә дил васитәләриндән һечә истифадә олунмасына аид бачарыглар;
- 2) дүзкүн јазы гајдалары вә грамматик нормалара аид бачарыг вә вәрдишләр (јазы савады).

Буна көрәдир ки, бүтүн синифләрдә ифадә вә инша јазылар а ики гијмәт верилмәси лазым көрүлүр: әвәлиинчи гијмәт онун мөвзунуна вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасына, икинчи гијмәт исә сазад сәвијәсинә верилир. һәр ики гијмәт

Азәрбајҗан дили фәнни үзрә гижмәтләр сырасына дахил едилр. Лакин јазы иши шакирдләрин әдәбијатдан билијини јохламаг мәгсәдини дашыдыгда, әввәлинчи гижмәт әдәбијатта аид едилр.

Ифадә вә иншанын савад сәвијјәсини гижмәтләндирмәкдә, башлыча олараг, јохлама имлалара аид гижмәт нормалары әсас кәтүрүлүр. Јохлама ишинин мәзмунуну вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасыны гижмәтләндирәркән исә ашағыдакы критеријалар рәһбәр тутулмалыдыр:

Гижмәт	Мәзмунуна кәрә	Савадлылығына кәрә
«5»	<p>1. Иншанын мәзмуну мөвзуја там ујғувдур</p> <p>2. Фактик сәһвләр јохдур</p> <p>3. Мәзмунун ифадәсиндә ардычыллыг (плана ујғун олараг вә ја план верилмәдән) көзләнилмишдир.</p> <p>4. Иншада шакирдин сөз еһтијатынын зәнкинлији, мүхтәлиф морфоложи категоријалардан вә синтактик конструкцијалардан истифадә бачарыгы ачыг һисс едилр.</p> <p>5. Инша ваһид бир үслубда јазылмыш, дилинин ифадәлијлијинә кәрә фәргләнкр.</p> <p>Јазы ишиндә 1 мәзмун вә 2 нитг сәһви гижмәтә тә'сир кәстәрмир.</p>	<p>Сәһвләрин һәдди: 1 јүнкүл орфографик вә ја дурғу ишарәси; јахуд 1 грамматик сәһв.</p>
«4»	<p>1. Инша әсасән мөвзуја ујғун јазылмышдур (мөвзудан әһәмијәтсиз дәрәчәдә кәнара чыхылмышдур).</p> <p>2. Мәзмуну әсасән јахшыдыр, лакин бә'зи фактлар о гәдәр дә дәгиг дејил.</p> <p>3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллыг әһәмијәтсиз дәрәчәдә позулмушдур.</p> <p>4. Иншанын дили лексик вә грамматик бахымдан кифәјәт дәрәчәдә зәнкинди.</p>	<p>Сәһвләрин һәдди:</p> <p>3—3—3, 2—4—3, 1—5—3, 0—6—3.</p>

5. Јазы ишинин үслубунда ваһидлик вардыр, ифадәлилик һисс олунур. Иншада 2-дән артыг олмајараг мәзмун вә 4 нитг сәһви гижмәтә тә'сир кәстәрмир.

Гижмәт	Мәзмунуна кәрә	Савадлылығына кәрә
«3»	<p>1. Иншада мөвзудан кәнара чыхылдыгы, мөвзунун алајарымчыг әһәтә олундуғу ачыг-ашкар һисс едилр.</p> <p>2. Јазы иши, әсасән, гәнаәтләндиричидир, лакин орада бә'зи фактик сәһвләрә, гәјри-дәгиглијә јол верилмишдир</p> <p>3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллығын позулмасы һаллары өзүнү кәстәрир.</p> <p>4. Шакирдин лүғәт еһтијаты касыбдыр, синтактик конструкцијалардан истифадә бахымындан нитги јекнәсәгдир.</p> <p>5. Јазы ишинин үслубунда ваһидлик јохдур.</p> <p>Иншада 4-дән чох олмајан мәзмун вә ән чоху 6 нитг сәһви гижмәтә тә'сир кәстәрмир.</p>	<p>Сәһвләрин һәдди:</p> <p>6—5—5, 5—6—5, 4—7—5, 3—8—5, 2—9—5, 1—10—5.</p>
«2»	<p>1. Инша мөвзуја ујғун јазылмышдур.</p> <p>2. Чохлу фактик сәһвә јол верилмишдир.</p> <p>3. Јазы ишиндә ардычыллыг баһдан-баһа позулмушдур. Фикриләр арасында рабитә јохдур.</p> <p>4. Шакирдин лүғәт еһтијаты чох касыбдыр, чүмлөләри гыса вә јексәнәгдир, сөзләрдән онларын мәнәларына кәрә истифадә етмәкдә бир сыра сәһвләрә јол верилмишдир.</p> <p>5. Иншада үслуб ваһидлији позулмушдур. Јазы ишиндә 8-ә гәдәр мәзмун вә 8-ә гәдәр нитг сәһви гижмәтә тә'сир кәстәрмир.</p>	<p>Сәһвләрин һәдди:</p> <p>9—5—7, 8—6—7, 7—7—7, 6—8—7, 5—9—7.</p>
«1»	<p>«2» гижмәт үчүн мүүјјән едилмиш нормадан артыг мәзмун вә нитг сәһвләринә јол верилмишдир.</p>	<p>Орфографик дурғу ишарәси вә грамматик сәһвләрин һәдди «2» гижмәт үчүн мүүјјән едилмиш нормадан артыгдыр.</p>

Кәстәриләнләри схем шәклиндә ашағыдакы кими әјәнләшдирмәк олар.

Гијметлөндир- мөнин мәзмүсү	«5»	«4»	«3»	«2»	«1»
Мәзмун сөһв- лери	1	2	4	6	6-дан артыг
Нитг (үслуб) сөһвлери	2	4	6	8	8-дән артыг
Савадла әла- гедар сөһв- ләр	1—0—1 0—1—1	3—3—2 2—4—2 1—5—2...	6—5—5 5—6—6 4—6—5...	9—5—7 8—6—7 7—5—7...	даһа чохдур

Әкәр иншанын һәчми нәзәрдә тутулан нормадан бир, бир жарым дәфә артыг оларса, «4» гијмәт үчүн мүәјјән едилмиш нормативи (орфографик, дурғу ишарәси вә ја грамматик сөһвләрин миғдарыны) бир ваһид, «3» гијмәтин нормативини исә 2 ваһид артырмаға ихтијар верилир. «5» гијмәт үчүн норматив артырылмыр.

IV—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ЈАЗЫ ИШЛӘРИНИН МИҒДАРЫ БАҒТЫНДА

IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән рүбләр үзрә јохлама јазы ишләринин вә рабитәли нитгин инкишафы үзрә өјрәдичи јазыларын миғдарыны ашағыда әдәти мүәјјәнләшдирмәк тәклиф олунур (бах: сәһифә).

Чәдвәлдән көрүндүјү ки, биринчи рүбдә һеч бир синифдә рабитәли нитгин инкишафы үзрә јохлама јазы апарылмасы планлашдырылмамышдыр. Мүәллим өз мүлаһизәсинә көрә јохлама вә өјрәдичи иншалардан бир гисмини шакирдләрә евдә јеринә јетирмәји талшыра биләр.

Истәр јохлама, истәрсә дә өјрәдичи иншалары шакирдләрә әввәлчә ајрыча вәрәгләрдә гаралама шәклиндә јазыб, сонра дәфтәрә көчүрмәји мәсләһәт көрмәк мәгсәдәүјгүн һесаб едилир. О, шакирд өјрәдичи иншаны дәрс сааты мүддәтиндә јеринә јетирмәји чатдырмадыгда ону шакирдә евдә тамамла-

Синиф- ләр	I РҮБ		II РҮБ		III рүб		IV РҮБ		Иллик мигдары		
	Јохл.	Өјр.	Јохл.	Өјр.	Јохл.	Өјр.	Јохл.	Өјр.	Јохл.	Өјр.	Чәми
IV	2 имла —	2	2 имла —	4	2 имла 1 инша	3	2 имла 1 инша	2	10	11	21
V	3 имла —	3	2 имла —	2	3 имла 1 ифадә	4	2 имла 1 инша	3	12	12	24
VI	2 имла —	2	1 имла 1 ифадә	3	3 имла 1 инша	4	2 имла 1 ифадә вә ја инша	3	11	12	23
VII	2 имла —	2	2 имла —	3	2 имла 1 ифадә	4	1 имла 1 инша	2	9	11	20
VIII	1 имла	2	1 имла 1 инша		2 имла 1 инша	1	1 имла 1 инша	2	8	6	14

мағы тапшырмаг олар.

Шакирдләрин сајы чох олан синифләрде мүәллим өјрәдичи јазылардан бә'зиләрини онларын тәһлилинә гәдәр јалныз сечмә јолла јохламагла да кифајәтләнә биләр. Лакин бу заман азы 10—12 јазы ишинин јохланмасыны тә'мин етмәлидир. Хүсусән зәиф шакирдләрин јазыларыны мүн­тәзәм јохламаға диггәт јетирмәлидир.

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин Азәрбајчан дили тәд­риси методикасы бөлмәси.

«АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИНДЭН ДИДАКТИК-ГРАММАТИК ОЈУНЛАР»

Сов.ИКП МК Сияси Бүросу үзвлүжүнө намизэд, Азербайчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдаш республика мүәллимләринин VI гурултајындакы нитгиндө башга үмумтәһсил фәнләринин, о чүмлөдөн илк нөвбәдә ана дилини тәдриси формаларыны вә методларыны тәкмилләшдирмәји, ушатларда сөзә, образлы тәфәккүрә мәһәббәт һисси ашыламағы вәлиб вә лазым билмишдир. Һ. Ә. Әлијев јолдаш гејд етмишдир ки, «ана дилини дәриндөн билмәк елмли адам үчүн зәрури кәфәијјәтдир, совет чәмијјәти вәтәндашынын шәхсијјәтинин һәртәвәфли инкишафы үчүн шәртдир».

Ана дилинин зәнкин сөз ептијјәтины, бәдии тәсвир вә ифадә вәситәләрини мәктәблиләрә мәнимсәтмәк, шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк зәрурәти партија вә дөвләтин үмумтәһсил мәктәбләри һаггында тәрарларында да өз ифадәсини тапмышдыр.

Ајдындыр ки 45 дәгигәлик дәрсдә мувафиг програм материалыны мәнимсәтмәклә јанашы, ана дилинә шакирдләрин камил јијәләнмәләрини, шифаһи вә јазылы нитгләринин инкишафыны тәмин етмәк мүмкүн дејил. Бу ишә бир систем тәшкил едән синифдәнкәнар ишләр әһәмијјәтли јол ојнајыр. Бунлар һансылардыр? Мүхтәлиф клуб вә музејләрин тәшкиси, лекторија вә чәмијјәтләрин јарадылмагы, диспут, музакирә, викторина вә ојунларын кечирилмәси, мүсабиғә вә јарышлар, шифаһи вә јазылы журналларын бурахылмасы... тәдбирләр шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсиндә, онларын Азербайчан дили үзрә програм материалларыны дәриндән мәнимсәмәләриндә чох бөјүк имканлар ачыр».

Һәр бир фәннин спесификасы илә бағлы синифдәнкәнар ишләр тәлим системиндә хусуси јер тутур. Бунлар һансылардыр? Бу суалы чавабы «Азербайчан дилиндән дидактик-грамматик ојунлар» адлы методик төвсијәдә верилмишдир.

Мәһјәддин Әбдүловун Азербайчан ССР Маариф Назирлији програм-методика идарәси тәрәфиндән бурахылмыш бу методик төвсијә

синдә Азәрбајчан дилиндә 12 нөв синифдәнкәнар иш кәстәрилик, бунларын чох бөјүк фәјда вердији гејд олунур.

Синифдәнкәнар ишләрин тәшкили вә апарылмасы мәсәләләриндән гысача бәһс едән мүәллиф кәстәрилик: «...тәәссүфлә гејд олунмадыр ки, Азәрбајчан дилиндән синифдәнкәнар ишләрә олдуғу ки, дидактик ојунлара да әксәр мәктәбләрдә лазыми фикир верилмир, онун имканларындан истифадә едилмир. Һалбуки дидактик ојунлар шакирдләрин зәһни фәаллығыны күчләндирир, мәктәблиләрин әхлағи, зәһни, физики, естетик вә әмәк тәрбијәсинин инкишафында мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир,... әглин кимнастикасы ролуну ојнајыр».

Ојунун ушағын мә'нәви дүнјасына тә'сирини, һәјәтдә ојнадығы ролу характеризә едән М. Әбдүлов дидактик ојунларын шарада, карточка, схем, кроссворд, ребус вә с. васитә вә формаларыны кәстәрилик.

Төвсијәдә мүәллимә көмәк мәгсәдилә шарадалар верилмиш, бунларын чаваблары гејд олунмушдур. Шакирдләри дүшүндүрән, һәм дә бу заман онун фәаллығыны артыран васитәләр конкрет шәкилдә ифадәсини тапмышдыр.

Дилимиздәки сөзләрин сајы гәдәр ики һечалы исим сечиб онлары елә дүзкүн дүзүн ки, икинчи һәрфләр Азәрбајчан әлифбасыны тәшкил етсин—ојунлардан бири белә адланыр. Башга бир ојун «Азмыш сәсләри тапын» адланыр...

Ојунларын бириндә «дүшмәк», дикәриндә «чәкмәк» сөзүнүн һәгиги вә мә'чәзи мә'нада ишләнмә имканлары кәстәрилир, һәм дә мисаллар бәдии әдәбијјәтдән нүмунәләр әсасында верилир.

Төвсијәдә диггәти чәлб едән чәһәтләрдән икисини гејд етмәк истәрдик.

Әввәлә, бурада дидактик-грамматик ојунун васитәләри садәчә олараг верилмир, конкрет мисал, нүмунәләр кәстәрилир. Бу, һәмин ишин тәшкилини асанлашдырыр. Икинчи чәһәт ондан ибарәтдир ки, ојунун формалары чох мүхтәлиф вә рәнкарәнқдир. Мүәллиф бир формаја аид бир нүмунә илә кифәјәтләнмиш, методик төвсијәнин һәчмини нәзәрә алараг, даһа конкрет мисаллар кәстәрмишдир. Истифадә олунан чүмлә вә поетик парчалар тәрбијәви мәзмуну илә диггәти чәлб едир.

Аз тиражла (500 нүсхә) бурахылмыш бу марағлы төвсијә Азәрбајчан дили вә әдәбијјәт мүәллимләри, али педагоғи мәктәбләрин тәләбәләри, орта ихтисас мүәссисәләринин педагоғлары үчүн дәјәрли вә фәјдалыдыр.

Ш. МӘММӘДОВ.

МƏЧМУƏ ҺАГГЫНДА ОХУЧУ ФИКИРЛƏРИ

Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси сәһәсиндә һәлли вәчиб мәсәләләр, бунларын јеринә јетирилмәси јолларынын елми-методик шәрһи, габагчыл тәчрүбәләрин тәблиғи ишиндә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» методик мәчмуәси әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Гурултајдан өтән ики ил әрзиндә мәчмуәдә Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдрисинин һансы мәсәләләри әһәтә олунмушдур? Дәрч олунмуш елми-методик мөгаләләрин практик дәјәри, габагчыл тәчрүбә материалларынын әһәмијјәти нәдән ибарәтдир? Бакынын Октјабр рајону мүәллимләринин март ајында 31 нөмрәли орта мәктәбдә кечирилмиш јығынчағында бу барәдә кениш сөһбәт ачылды.

Азәрбајчан ССР Педагоғи Чәмијјәти Азәрбајчан дили тәдриси бөлмәси илә Октјабр Рајон Халғ Маариф Шө'бәсинин биркә кечирдикләри мувакирәдә мүәллимләр, елми ишчиләр иштирак едирдиләр.

Тәдбири кириш сөзү илә Октјабр РХМШ-ын инспектору М. Шабанов ачды. О нәшрә башланмасынын 25 иллији өтән ил тамам олунмуш мәчмуәнин Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдрисинин форма вә методларынын тәкмилләшдирилмәсиндә бөјүк рол ојнадығығы гејд етди. Сонра сөз фәнн мүәллимләринә верилди.

Таһирә Исмајылова (Бакыдакы 31 нөмрәли мәктәб) чыхыш едәрәк кәстәрди ки, сон илләр истәр тәртибат, истәр сә мәзмун чәһәтдән мәчмуә хејли јахшылашдырылмышдыр. Өтән ики ил әрзиндә (1978—1979-чу илләр) мәчмуәдә Азәрбајчан дили вә онун тәдриси мәсәләләри илә әлағәдар 50-дән артыг елми-методик мөгалә, тәчрүбә материаллары дәрч олунмушдур.

Таһирә мүәллим тәлим материалларынын тәдрисинә һәср олунмуш мөгаләләр сырасында досент Н. Әһмәдовун мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'луматын интонасија-мә'на тәһлили зәминдә мәнимсәдилмәсиндән, кичик елми ишчи В. Гурбановун систематик синтаксис курсунда сөз бирләшмәсинин өјрәдилмәсиндән бәһс олунан јазыларынын тәгдир етди. О деди ки, досент М. Һәсәновун «Синтаксисин

үслубијјатла алагәли тәдриси», елми ишчи М. Әзимованын «Фе'лин тәдриси просесиндә лексика үзрә биликләрин ке-нишләндирилмәси» мәгаләләриндә фәндахили алагә имкан-ларынын елми-методик шәрһи мараглыдыр. Педагожи елм-ләр намизәди С. Ваһидовун, педагожи елмләр намизәди Ә. Кәлбәлијевнин мәгаләләри вә дикәр материаллар өз елми-методик дәјәри, мәзмун долғунлуғу вә өјрәдичи характери илә диггәти чәлб едир, мүәллимә дилин мүәјјән бәһсинин тәдриси мәсәләләринин һәллиндә ајдын истигамәт верир...

Мирханым Һәсәнова (31 нөмрәли мәктәб) мәчмуәнин тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәсиндәки, мүәллим-ләрин елми-нәзәри биликләринин дәринләшдирилмәсиндәки ролундан данышды. Методик материаллардан истифадә ет-мәклә өз дәрсләрини сәмәрәли гурмасындан сөһбәт ачды.

Нәзакәт Ашурбәјова (21 нөмрәли мәктәб) мәчмуә-дә габагчыл тәчрүбә трибунасы рубрикасы алтында верил-миш материаллар һаггында өз мүлаһизәләрини билдирди. Педагожи елмләр намизәди Н. Не'мәтовун «Сәккизинчи си-нифдә әдәбијјатын тарихлә алагәли тәдриси», филолокија елмләри намизәди Б. Мәммәдовун «1905-чи илдә» пјесинин тәдрисиндә халглар достлуғу идејасы проблеминин гојулу-шу вә һәллине даир мәгаләләринин елми-методик дәјәрини гејд етди. Ч. Мәммәдовун (Ә. Бајрамлы, «Инша јазылаһазырлыг ишини нечә тәшкил едирәм» (№ 2, 1978) мәгалә-синдә ајдын, долғун план вә нүмунә верилмәмәсини, С. Мәммәдованын (Бакы, 7 нөмрәли мәктәб) «Әдәбијјат дәрсләриндә фәндахили вә фәнләрарасы алагәни нечә јара-дырам» мәгаләсиндә (№ 2, 1978) бә'зи суалларын дүзкүн гојулмасыны нөгсан кими көстәрди. Н. Ашурбәјова деди: — Көјчәј рајонундакы Алпоут кәнд орта мәктәбинин мүәллими И. Пәнаһов «Бәдии әсәрләрин тәдриси просесиндә тәтбиг олуһан тә'лим үсулларыны тәкмилләшдирмәјин бә'зи мә'-сәләләри» (№ 3, 1978) мәгаләсиндә үсул кими мүәллимин кө-зәл, сәлис вә образлы нитгиндән сөһбәт ачыр. Лакин бу об-разлылыг вә сәлислији јаратманын јолуну көстәрмир. Бә-дии әсәрләрин тәдриси просесиндә тәтбиг олуһан тә'лим үсулларыны тәкмилләшдирмәјин бә'зи мәсәләләри тәкчә Фүзули јарадычылыгы үзрә материалын өјрәдилмәси әса-сында шәрһ олуһур. Евристик мүсаһибәдән сөһбәт ачаркән «Китаби-Дәдә Горғуд» дастанындан мүвафиг бојла бағлы евристик мүсаһибә нүмунәси верилир.

Мүзакирэдә Бакыдакы 225 нөмрәли мәктәбин мүәллими Елмира Мәммәдова да чыхыш едәрәк, мәчмуэдә дидактик материалларын дәрч олунмасыны мүсбәт һал кими гижмәтләндирди. Бунлардан истифадә етмәклә, өзүнүн дидактик материаллар һазырламасы вә бунлардан истифадә етмәси һаггында данышды.

173 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Әфшан Чаббарова** мәчмуәнин сон ики ил нөмрәләриндә дәрч олунмуш материалларын елми-практик дәјәриндән сөһбәт ачды. «Суаллара чаваб» серијасындан верилән јазыларын мүәллимләр үчүн фајдалы вә өјрәдичи олдуғуну сөјләди.

Ајры-ајры чыхышларда ејни кәлән бә’зи фикирләрдән ајдын олду ки, әдәбијатын тәдриси проблемләри илә бағлы санбаллы материаллар аз верилир.

Мүзакирәнин сонунда мәчмуәнин редактору, педагожи елмләр доктору Әзиз Әфәндизадә дејиләнләри үмумиләшдирди, көстәрилән нөгсан вә тәклифләрин нәзәрә алыначағыны сөјләди. О, мүзакирә иштиракчыларыны марагландыран суаллара кениш, әһатәли чаваблар верди.

Азәрбајчан ССР Педагожи Чәмијјәти Рәјасәт Һеј’әтинин сәдр мүавини Рөвшән Бабанлы мүзакирэдә иштирак етмишдир.

М. Шамхәлил.

МУДРИК СӨЗЛӨР

Өз санфлижнин е'тираф едән адам гуввәтлидир.

О. Балзак.

Авара адам чох данышан олар. Аз дүшүнәи чох данышар.

Ш. Монтескје.

Ағылын аз олсун, анчаг өзүнүнкү олсун.

М. Горки.

Бир сәһв утандырмасын кәрәк әсл кишини,
Утансын о инсан ки, сәһв едир һәр ишини.

В. Һөте.

Чәрәиҗи адам һамынын охуја билдији ачыг мәктубдур.

П. Буаст.

Јахшылыг һаггында муһакимә јүрүтмәк һәлә јахшы адам
олмаг демәк дејил.

Аристотел.

Сәһвләринизи ашкар едән дүшмән, оилары өрт-басдыр едән
достдан јахшыдыр.

Леонардо да Винчи.

Һеч бир шеј билмәјән адам сәһв дә едә билмәз.

Газах һикмәти.

Һеч кәси бәјәнмәјән адам һеч кәсин хошуна кәлмәјән адам-
дан даһа бәдбәхтдир.

Б. Паскал.

Ишләк адама ән бөјүк чәза ону биһар галмаға мәчбур ет-
мәкдир.

М. Сидги.

Һөним һәр шејә чатар, һәлә јок.

Чәтәнзәмнинли.

Чай демәклә чандаи чай әскик олмаз.
Мәһәббәт артырар, мейрибаг ејләр.
Чор дејәнин һөф һәдир хунјада.
Абад көнлү һәлар, һәришан ејләр.

Ашыг Әләскәр.

Садәлик мә'нәви көзәллик ин әсас шәртдир.

Л. Толстој.

Ајдын фикирләшәи адам ајдын да изан едир.

Н. Буало.

Вар-дөвләт дәниз сујуна бәизәјир, һәдикчә сусузлуғун да
артыр.

Шопенһауер.

Јыгчамлыг она көрә ләзымдыр ки, фикир долашмајыб сөр-
бәст гол-һанад ачсын.

Һәрәтси.

25 гәпик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу
«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1980